

Τουδμουραλλε

Το Κ. Ν. Λοσχεβακ
ο γράφας

Η ΕΛΛΑΣ ΠΡΟ ΤΟΥ 1821

ΥΠΟ

Δ. ΒΙΚΕΛΑ

Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Η' τόμου τοῦ 6' τεύχους τοῦ περιοδικοῦ
ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ
Παρά τὸν ἅγιον Κωνσταντῖνον
1884

124584

Η ΕΛΛΑΣ ΠΡΟ ΤΟΥ 1821

Α'. *

Μεθ' ὅλας τὰς ποικίλας τοσούτων κιώνων περιπετείας, μετὰ τοσαύτας πολιτικάς μεταβολὰς καὶ τοσαύτας ξένων ἔθνων εἰσβολὰς καὶ κατακτησεις, ὁ Ἑλληνισμὸς (ἐξαιρουμένης τῆς μεσημβρινῆς Ἰταλίας καὶ τῶν ἐν τῇ πρὸς δύτικῃ Μετογείῳ ἀποικιῶν) κατέχει καὶ σήμερον ἔτι τὴν αὐτὴν περίπου γεωγραφικὴν ἔκτασιν ὡς καὶ κατὰ τὴν κλασικὴν ἀρχαιότητα. Συμπαγῆς εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ ἐν τῇ καθ' ἑαυτὸ ἑλληνικῇ χερσονήτῳ μέχρι τοῦ Στρυμόνος, περιβάλλει ἐκείθεν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἐπεκτεινόμενος πρὸς τὰ ἐνδότερα, τὴν παραλίαν ἀπασαν τῆς λοιπῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας καὶ τὴν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἄλλ' ἐνῶ, κατὰ τοὺς πιθανωτέρους ὑπολογισμοὺς, εἰς μὲν τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὁ ἑλληνικὸς οὗτος πληθυσμὸς ἀνῆρχετο εἰς εἴκοσι περίπου ἑκατομμύρια¹, μὲντοι συνεποσοῦτο εἰς τέσσαρα ἢ τὸ πολὺ πέντε ἑκατομμύρια κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς προύσης ἑκατονταετηρίδος². Καίτοι συμμετασχόντες τῶν δεινῶν τοῦ πολέμου διὰ θυσιῶν ἀτομικῶν, διὰ γενικῶν σφαγῶν καὶ καταδρωμῶν πνυτοίων, δὲν ὑπέστησαν ὅμως πάντες οὗτοι οἱ Ἕλληνας τὸ βῆρος τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος. Ἐξ αὐτῶν οἱ ἐν Θράκῃ, ἐν μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ οἱ τῶν πλείστων τῶν πρὸ αὐτῆν νήσων, ἐγγύτερον τοῦ κέντρου τῆς ἐξουσίας κείμενοι, ὑπὸ πολυκρίθμων Ὀθωμανῶν περιστοιχοῦμενοι, ὑποχείριον δ' ἀείπατε τῶν Τούρκων, δὲν ἠδύναντο νὰ κινηθῶσι καὶ ἐὰν εἶχον τὴν ἀπαιτουμένην πρὸς τοῦτο τόλμην. Ἐν Ἡπείρῳ, ἐν Θεσσαλίᾳ, ἐν Μικροδονίᾳ, εἴθε τὴ ἑλληνικὸν στοιχεῖον ὑπερεῖχε, τὸ δὲ ὄρεινόν τῆς χώρας ἀνῆψαι τὸ φρόνημα, οἱ κάτοικοι κατὰ τὴν ἐναρξίν τῆς ἐπαναστάσεως ἔδραξαν τὰ ὄπλα. Ἀλλὰ τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα περιεστάλησαν ἐκεῖ εὐθύς ἐξ ὑπάρχουσας αἰδ' ἐπαρχίαι ἐλείπειν, ἰσχυρῶς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατε-

* Ἡ διατριβὴ αὕτη ἐδημοσιεύθη γαλλιστὶ ἐν τῇ Nouvelle Revue τῶν Παρισίων (1 Ἰανουαρίου 1881).

1 Ἰδὲ Παπαρρηγοπούλου Ἱστορίαν τόμ. Α'. σελ. 320. τόμ. Δ'. σελ. 385)6.

2 Κατὰ τὸν Elton (A Survey of the Turkish Empire, London 1801) αὐτοὶ οὗτοι οἱ Ἕλληνας ὑπελογίζοντο εἰς ἐπτὰ ἑκατομμύρια, ἀλλὰ βεβαίως καθ' ἃ ὁ Ἄγγλος ἐπιφέρει, ἦτο υπερβολικὴ ἡ τοιαύτη τοῦ πληθυσμοῦ των ἐκτίμησις. Καὶ σήμερον ἔτι μετὰ τὴν ἀποκτηθεῖσαν ἐν τῇ ἑλευθέρᾳ Ἑλλάδι αὐξήσιν καὶ τὸν ἐν αὐτῇ τῇ Τουρκίᾳ ὅπωςδήποτε περιορισμὸν τῶν δανῶν τῆς προτέρας ἀθλιότητος, διατάζομεν νὰ ἀνατιθέσθωμεν τὸν ὅλον τῶν Ἑλλήνων ἀριθμὸν εἰς ἐπὶκεινα τῶν ἐξ ἑκατομμυρίων ψυχῶν.

χόμεναι, ἐγένοντο τὰ ὀρμητήριά των καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου. Οὗτος διεξήχθη εἰς τὰς μεσημβρινωτέρας τῆς Στερεᾶς ἐπαρχίας, εἰς τὴν Πελοπόννησον, εἰς Κρήτην καὶ εἰς τὰς πρὸς δυσμὰς κυρίως νήσους τοῦ Αἰγαίου. Μόναί αἱ ἑλληνικαὶ αὐταὶ χώραι, περιλαμβανούσαι τὸ τέταρτον περίπου τοῦ ὅλου ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ¹, ὑπέστησαν ἐπὶ ὅλην ἑπταετίην καὶ ἐπέκεινα τὴν ἄνισον κατὰ τοῦ ὄγκου τῆς τουρκικῆς δυνάμεως πάλην.² Οὐδ' ἠτύχησαν μετὰ τὸ πέρας αὐτῆς νὰ ἀνακτήσωσι συνάπασαι τὴν ἐλευθερίαν ὑπὲρ ἧς τοσοῦτον ἐμόχθησαν. Οἱ κάτοικοι τῶν χωρῶν αἵτινες ἀπετέλεσαν τὸ νέον τῆς Ἑλλάδος βασιλεῖον ἀνῆρχοντο εἰς ἑπτακοσίας χιλιάδας ψυχὰς ὅτε καταθέσαντες τὰ ὄπλα ἀπεπειράθησαν ν' ἀριθμηθῶσι².

1 Ὁ Fèlix Beaujour, διατελέσας πρῶτος τῆς Γαλλίας ἐν Μακεδονίᾳ ἀπὸ τοῦ 1787 ἕως τοῦ 1797, ὑπολογίζει εἰς 1,400,000 τὸν πληθυσμὸν Μακεδονίας Ἠπείρου καὶ Θεσσαλίας, τὸν δὲ τῆς λοιπῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος εἰς 220,000—καὶ εἰς 300,000 τὸν τῆς Πελοποννήσου. (Tableau du commerce de la Grèce vol I. p. 22) Εἰς 300,000 ἐπίσης ὑπολογίζει τοὺς κατοίκους τῆς Πελοποννήσου καὶ ὁ Στεφανόπουλος (Voy. en Grèce vol II. p. 1666) Κατὰ τὴν γενομένην ἐν ἔτει 1686 ὑπὸ τῶν Βενετῶν ἀπογραφὴν μόλις ἀνῆρχετο εἰς 200,000 περίπου ὁ πληθυσμὸς τῆς Πελοποννήσου (ἴδε Σάβα Τούρκου: Ἑλλάς, σελ. 366). Ἡ κατὰ ἐν' τρίτον προσάφησης αὐτοῦ ἐντὸς ἑκατονταετηρίδος καὶ ἐπέκεινα ἐν φαίνεται ἀπίθανος. Ἄλλ' ὁ Rouquerville ὅμως, ἐπὶ τῇ βᾶσει τοῦ πληρονομένου χαρτιζίου, ὑπολογίζει τὸν χριστιανικὸν τῆς Πελοποννήσου πληθυσμὸν εἰς 150,000 Voy. en Grèce vol. III p. 410. Ὁ αὐτὸς ὑπολογίζει εἰς 275,000 τοὺς κατοίκους τῆς Θεσσαλίας καὶ εἰς 373,000 τοὺς τῆς Ἠπείρου.

Τῆς δὲ Κρήτης ὁ πληθυσμὸς ἀρχομένης τῆς ἐπαναστάσεως ἀνῆρχετο κατὰ τὸν Pashley εἰς 260 ἢ 270,000 κατοίκων (Travels in Crete, v. II p. 326). Τῆς ἀρχαίας Κρήτης οἱ κάτοικοι ὑπελογίζοντο ὑπὲρ τὸ ἑκατομύριον. Ὅτι δὲ οἱ Βενετοὶ κατὰ τὴν 43 ἑκατονταετηρίδα κατέλαβον τὴν νῆσον εὗρον ἐν αὐτῇ 500 ἕως 600,000 κατοίκων. Κατὰ τὴν 16ην ἑκατονταετηρίδα ὁ πληθυσμὸς αὐτῆς εἶχεν ἔκπεσις εἰς τὸ ἡμισυ περίπου. Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλωσιν Ἕλλησιν ἀγγλος περιηγητῆς (καθ' ὃν αὐτὸς Pashley ἀναφέρει,) ὑπελόγιζεν αὐτὸν εἰς 80,000 ψυχῶν μόνον.

2 Κατὰ τὴν ἔκθεσιν τοῦ Κυβερνήτου Καποδιστρίου εἰς ἀπάντησιν ἐρωτημάτων τῶν Δυνάμεων (ἴδε Μάμουκα τὰ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Α' σελ. 235-236) ὁ πρὸ τοῦ 1821 ἡ πληθυσμὸς τῶν χωρῶν τούτων ἦτο 950,000 ὁ δὲ κατὰ τὸ 1828 ἦτο 765,000.—Ἡ ἐκτίμησις αὕτη φαίνεται ἐν πολλοῖς ὑπερβολικῇ. Ὄβτω εἰς μὲν τὰς ἀπελευθερωθείσας νήσους τοῦ Αἰγαίου ἀποδίδεται πληθυσμὸς 178,000 κατὰ τὴν τὸ 1824 καὶ κατὰ τὸ 1828, εἰς δὲ τὴν Εὐβοίαν 169,000 πρὸ τοῦ 1821 καὶ 120,000 κατὰ τὸ 1828. Ἄλλ' αἱ μὲν νῆσοι κατὰ τὸ 1840 εἶχον 143,000 κατοίκους, κατὰ δὲ τὴν ἀπαρίθμησιν τοῦ 1875, 175,704· ἡ δ' Εὐβοία κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1840 ἀπαρίθμησιν περιεῖχε 43,340, κατὰ δὲ τὴν ἔτει 1875, 83, 350. Ὡς πρὸς τὴν Πελοπόννησον ἡ ἀπογραφὴ τοῦ 1840 ἔδωκε 431,000 κατοίκους, ἡ δὲ τοῦ 1879, 709,245. Κατὰ τοῦ Κυβερνήτου τὸν ἀπολογισμὸν περιεῖχε αὕτη 500,000 κατοίκους πρὸ τοῦ 1821, καὶ 400,000 κατὰ τὸ 1828.—Ἀληθὲς ὅτι ἐν τῷ ὑπολογισμῷ τῶν κατοίκων πρὸ τοῦ 1824 περιλαμβάνονται καὶ οἱ Ὀθωμανοὶ, ἀποτελοῦντες τὸ δέκατον περίπου τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ.—Ἐν συνόλῳ ἡ πρώτη τοῦ Ἑλληνικοῦ βασιλείου ἀπογραφὴ ἔδωκεν ὡς ἀποτέλεσμα πληθυσμὸν 650,000. Κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1836 ὁ πληθυσμὸς ἀνῆρχετο εἰς 754,000 περίπου, ἴσος δηλονότι πρὸς τὴν τοῦ Καποδιστρίου πρὸ δικτατείας ἐκτίμησιν. Κατὰ τὸ 1840 ἀπεγράφησαν 856,000 κάτοικοι. Κατὰ δὲ τὸν τελευταῖον ἀπολογισμὸν τοῦ 1879, ἔξαιρουμένων τῶν Ἰονίων νήσων, οἱ κάτοικοι τοῦ βασιλείου ἀνῆρχοντο εἰς 1,409,334, οἱ δὲ τῆς Ἑπτανήσου εἰς 244,433, ἧτοι ἐν συνόλῳ εἰς 1,653,765.—Συμπεριλαμβανομένης δὲ τῆς νεωστὶ προσαρτηθείσης εἰς τὸ Ἑλληνικὸν βασιλεῖον χώρας ἐκ τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐλευθέρων Ἑλλήνων συμποσοῦται τὴν σήμερον εἰς δύο περίπου ἑκατομύρια.

Αἱ γῶραι αὐταὶ περιεῖχον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἑξαπλάσιον περίπου πληθυσμόν¹, μεθ' ὅλου; δὲ τοῦ; κατὰ τὴν μικρὰν τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας διάρκειαν πολέμους, κατωκοῦντο εἰσέτι πυκνῶς ὄτε αἱ σταχυροφορίαι ἐπέφερον τὰ πρῶτα κατὰ τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους καίρια τραύματα, καὶ ὁπότε ἡ τουρκικὴ κατὰκτησις ἐπέφερε τὴν ὀριστικὴν καταστροφὴν του.

Ἐπὶ τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαίας τοῦ κατακτηθέντος κράτους εὐημερίας ἔζηταν οἱ Τούρκοι, βροδάρως ἐκμεταλλευόμενοι αὐτὰ ἐφ' ὅσον διέμενον. Ἄλλ' οὐδὲν πρὸς διατήρησιν αὐτῶν ἔπραξαν, οὐδέποτε ἐσκέφθησαν περὶ ἀναπτύξεως καὶ προόδου τῶν πλουτίων χωρῶν, αἵτινες ὑπὸ τὴν ὀλεθρίαν αὐτῶν Κυβέρνησιν κατέπιπτον καὶ ἐρημοῦντο. «Ἵπὸ τὴν κυριαρχίαν αὐτῶν, λέγει Ἄγγλος παρατηρητής, ἡ ἐπιστήμη, τὸ ἐμπόριον, πᾶτα γυνώρισις, πᾶσα τοῦ βίου ἀπόλαυσις, τὰ πάντα παρήκμασαν· οἱ Τούρκοι οὐχὶ ἠμόνον ἐκπροσωποῦσιν αὐτοὶ ἐν ἑαυτοῖς τὴν βροδάρωτην καὶ τὸν δεσποτισμόν, ἀλλ' ἀποσβύουσι καὶ εἰς τοὺς ὑποτελεῖς αὐτῶν πᾶσαν φλόγα ἠμαθίσεως, καὶ τὴν δianoian ἔτι αὐτήν.»

Ἡ βαθμιαία τοῦ πληθυσμοῦ ἀρχιώσις καὶ ἡ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐρήμωσις τῆς χώρας ἦσαν καὶ μένουσι τραγὰ καὶ ψηλαφητὰ τεκμήρια τῆς καταστρεπτικῆς τῶν Τούρκων διοικήσεως. Ἄντι τοῦ θάμβους μεθ' οὗ ὁ Βιλλαρδουῖνος καὶ οἱ σύγχρονοι αὐτοῦ περιέγραψον ἀρχομένης τῆς δεκάτης τρίτης ἑκατονταετηρίδος, τὴν εὐημερίαν καὶ τὰ πλοῦτη τῆς Ἀνατολῆς, οἱ περὶ τὰ τέλη τῆς παρελθούσης καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς παρούσης ἑκατονταετηρίδος περιελθόντες τὴν Τουρκίαν ξένοι, μετὰ φρίκης ἐκθέτουσι τὴν καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν ἑκτασιν ἐπικρατούσαν ἀθλιότητα. Ἡ γῆ μόλις ἐκαλλιστεγείτο χάριν τῶν ἀπολύτων ἀναγκῶν τῶν κατοίκων. «Πρὸς τί να ἠκοπιάζωσιν οἱ ἄνθρωποι; Ἐὰν ἔσπειραν τοὺς ἀγρούς αὐτῶν ἠδύναντο να ἠέκληρθῶσιν ὡς εὐποροῦντες, ὁ δὲ προστυχὼν Ἄγχις ἤθελεν ἐπέλθει καὶ κατασφάγει τὴν περιουσίαν τῶν»². Ἐν ἐλλείψει καλλιστεγείας, ἐν ἐλλείψει προϊόντων, ἔπραξε πολλαχοῦ πᾶσα μετὰ τοῦ λοιποῦ κόσμου ἐπικοινωνία. Ἡ Ἑλλάς ἐγένετο χώρα δυσπρόσιτος καὶ ἄγνωστος, μόλις δ' ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν τολμηροὶ τινες περιηγηταὶ ἐπισκέπτοντο αὐτὴν χάριν τῶν περισωθέντων μνημείων τῆς ἀρχαιότητος, ἐλεεινολογοῦντες τοὺς δυστυχεῖς αὐτῆς κατοίκους, ἢ μετ' ἀδίκου ἀναληγῆς ὑβρίζοντες αὐτοῦ; ὡς βεβη-

Κατὰ τὴν μέχρι τοῦδε αὔξησιν, εἰς τὰς παλαιὰς τοῦ βασιλείου ἐπαρχίας ἡ περίοδος τοῦ διπλασιασμοῦ ὑπολογίζεται εἰς ἔτη 48 (Ἴδε στατιστικὴν τῆς Ἑλλάδος, Πληθυσμός, 1879, ἐν σ. 48). Ἄλλὰ ἄς εὐχώμεθα ὅτι καὶ διὰ ταχύτερας χάρις εἰς τὸν προοδεύοντα πολιτισμόν, αὐξήσεως, καὶ διὰ νέων προσεργίσεων, θὰ ὑπερδιπλασιασθῇ ὁ τοῦ ἑλευθέρου Ἑλληνικοῦ κράτους πληθυσμὸς πολλῶ ταχύτερον ἢ μετὰ παρελευσιν ἡμισίας πάλιν ἑκατονταετηρίδος!

1 Ἴδε τὰς ἐν τῷ Ἀθηναίῳ, ἐν τόμῳ Δ' καὶ Ε', πραγματείας τοῦ κ. Εἰθ. Κασιόρη περὶ τοῦ πληθους τῶν τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος κατοίκων.

2 Savary, Lestres sur la Grèce, Paris 1788, σελ. 45.

λοῦντας τὴν ἐστίν τοῦ πολιτισμοῦ ἐφ' ἧς ἐξεβαρβαρώθησαν¹. Ἡ εὐφορος τῆς Πελοποννήσου χώρα οὐδεμίαν σχεδὸν τροφήν πκρεῖχεν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριον, «ἐνεκα τῆς ἐλλείψεως πάσης ἀσφαλείας καὶ τῶν παντοειδῶν βιαιοπραγιῶν, εἰς τὰς ὁποίας οἱ κάτοικοι αὐτῆς ἦσαν ἐκτεθειμένοι»². Ἡ πεδιάς τῆς Ἡλίδος ἦτο ἔρημος καὶ χέρσος. «Ἡ φλυλοτάτη τῆς Πελοποννήσου κυβέρνησις καὶ ἡ τῶν ἐπὶ τόπου τυραννίσκων καταπίσεις εἰς τοσοῦτον ἐλεεινότητος ἔφερον τοὺς κατοίκους τῆς Γαστούνης, ὥστε πάντες εἰ ἀγροὶ περιῆλθον εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων, οἱ δ' Ἕλληνες ἀπὸ γαιοκτητῶν ἐγένοντο ποιμένες ἢ ἐργάται μίσθιοι»³. Εἰς Δύβρην εὗρεν ὁ Leake τὰς πλείστας τῶν οἰκιῶν ἀκατοικήτους, διότι οἱ κάτοικοι εἶχον ἐκπατρισθῆ ὅπως λυτρωθῶσιν ἀπὸ τῶν ἀφορήτων ἀγγαρειῶν, τὰς ὁποίας τοῖς ἐπέβαλλον οἱ γείτονες αὐτῶν Μωχμεθανοὶ τῆς Λάλας⁴. Τῆς Μογεμβασίας καὶ τῶν περιχώρων αὐτῆς οἱ κάτοικοι εἶχον παρομοίως διασπαρῆ εἰς Ὑδραν, εἰς Σπέτσας καὶ μέχρι τῆς Ἀσίας αὐτῆς. Τὴν Καρύταινάν ἐπίσης εἶχον παραιτήσαι ἔρημον οἱ κάτοικοί της, καταφυγόντες καὶ οὗτοι εἰς Μικρὰν Ἀσίαν, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ἀνετωτέρως ἐκεῖ ὑπάρξεως ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Καρα-Οσμάνογλου⁵. Ἐν τῇ ἀπελπισίᾳ τῶν ἐφρόνουσι οἱ δυστυχεῖς ὅτι ἡ μετατόπισις θὰ ἐπιφέρῃ τῶν δεινῶν τῶν τὴν ἀνακούφισιν, καθὼς ὁ πάσχων ἐλπίζει ὅτι θὰ μετριάσῃ τοὺς πόνους ἀνασύρων τὰ ἀλγοῦντα μέλη ἐπὶ τῆς στρωμνῆς τοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἐν Ἀσίᾳ οἱ Τούρκοι ἦσαν ὅποιοι καὶ ἐν Εὐρώπῃ. Καὶ ἐκεῖ οἱ αὐτοὶ λόγοι ἔφερον τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα.⁶

Ἐνίοτε οἱ κάτοικοι μιᾶς πόλεως μετηνάστευον εἰς πλησιόχωρον ἄλλην. Οὕτως οἱ πλείστοι τῶν Γαλαξειδιωτῶν φεύγοντες τὰς καταπίσεις τῶν Ἀλῆ πασᾶ προσέφυγον εἰς Βοστίτισαν⁷. Οἱ τῶν μεσογειῶν ὅμως πόλεων δὲν ἠδύναντο νὰ μετκναστεύωσι. Ὁ δὲ Ἀλῆ πασᾶς εἶχε τὴν συνήθειαν νὰ ἐπισκέπτηται περιοδικῶς τὰς ὑπ' αὐτὸν πόλεις καὶ χωρὶς, περιμένων ἐκάστοτε ἐκουσίως δῆθεν παρὰ τῶν κατοίκων προσφοράς. Καὶ οἱ υἱοὶ τοῦ ἠκολούθουν τὸ πατρικὸν παράδειγμα, αἱ δ' ἐγχώριοι οὐδὲ τὴν πᾶν ὄλην

1 Ἐν Γαστούνῃ ἤκουσα συνομιλίαν μεταξὺ Ἀγγλοῦ περιηγητοῦ, Ἕλληνός τινος καλοῦντο καὶ τοῦ ξενίζοντος ἡμᾶς ἱατροῦ τῆς Γαστούνης. Οἱ δύο τελευταῖοι παρεπονούντο διὰ τὸν ζυγὸν ὑπὸ τὸν ὄποιον στενάζουσιν οἱ Ἕλληνες. — Ὁ Θεός, εἶπαν ὁ Ἀγγλος, ἀφῆρσεν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας τὴν ἐλευθερίαν, διότι εἶναι ἀνάξιοι αὐτῆς. Bartholdy Voyage en Grèce Paris 1807 II σελ. 13.

2 Comte Chaptal. de l'Industrie française vol. I p. 417.

3 Leake, Travels in the Morea, vol I σελ. 11.

4 αὐτόθι vol II σελ. 204 καὶ 237.

5 αὐτόθι σελ. 23.

6 Ἡ πεδιάς τῆς Μάχρης ἦτο χέρσος. (Savary. p. 45). «Παρὰ τὸ Καλέπιον ἐξ εἰκοσι ἀκμαζόντων χωρίων μόλις τέσσαρα ἢ πέντε διεσώζοντο. Ἡ τυραννία τῶν κυβερνώντων ἐδίαιξεν ἀπάνταχό τοὺς ἀγρότας νὰ προσφεύγωσιν εἰς τὰς πόλεις, ἐνθα ἡ ἐνδοια τοὺς ἐτηράνιζεν ἐντὸς ὀλίγου. Juchereau de St Denis, Révolutions de Constantinople I σελ. 134»

7 Leake, Travels in Northern Greece, 1804—1806 τομ. α' σελ. 309.

κουδὲ τὸν λιμὸν ἐφοβοῦντο τοσοῦτον, ὅσον τὴν ἐμφάνισιν τῶν προδρόμων του, φερόντων μικρὰ τεμάχια προστύχου χάρτου, ἐφ' οὗ ἦταν γεγραμμένα: ὀλίγα ἑλληνικὰ λέξεις, ἐπισφραγισμένα διὰ τῆς μικρᾶς ἐκείνης γνωστῆς σφραγίδος, ἧς ἡ θέα ἐνέπνεε τρόμον καθ' ἅπασαν τὴν Ἡπειρον, τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Μακεδονίαν¹. Οἱ Γαλαξειδιῶται ἐψευγον διότι ὁ Ἀλῆ πασᾶς τοῦς ἤθελε ναύτας ἐπὶ τῶν πλοίων του. Ἀλλ' ἡ Βοστίτσα ἔνθα προσέψευγον ἔκειτο ἐπὶ τῆς Πελοποννήσου. Ἄ'Ο δὲ νεωστὶ διορισθεὶς πατᾶς τοῦ Μωρέως εἶχε πληρώσει τετρακόσια πουργίκα διὰ τὸν εὐδιορισμὸν του ἐπὶ ἓν καὶ μόνον ἔτος, ὥστε βεβαίως ἤθελε κατορθώτει νὰ ἐξαγάγῃ χίλις ἐκ τῆς τοπαρχίας του. Ὁ πρὸ αὐτοῦ Βαλῆ πατᾶς, ὅστις εὐμετετέθη εἰς Κρήτην, εἶχε πληρώσει ἐξακόσια πουργίκα διὰ δύο ἐτῶν εὐδιοικήσιν, ἐβεδοκίμητο δὲ ὅτι ἐπλούτησεν ἐν Πελοποννήσῳ². Οἱ πασάδες ἐπλούτιζοντο ἀλλ' οἱ κάτοικοι ἀπεγομνοῦντο. Ἄ'Τὸ ὀθωμανικὸν κράτος, λέγει μετ' ἀγανακτήσεως ὁ Rouquerville, εἶναι ἡ χώρα τῆς συμφορᾶς. Πρὸς οὐδεμίαν ἐπὶ γῆς ἐπικράτειαν ὁμοιάζει. Ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἀπωτάτης τοῦ Εὐξείνου ἄκρας, ἀπὸ τοῦ Βοσπόρου εὐμέχρι τῆς Ἀδριατικῆς αἱ πόλεις αὐτῆς εἶναι κοπρῶνες, τὰ χωρία τῆς σφωλεζὶ ἐρημώσεως. Ἀπανταχοῦ ὁ λόγος περὶ μόνον πανώλης, ἡ πυρκαϊῶν, ἡ ἐπιδημιῶν, ἡ λιμοῦ. Πικρὰ τὰς πύλας τῶν πόλεων ἴστανται ἀγχοῦναι καὶ πύργοι κρηνίων. Τὰς αὐλὰς τῶν στρατῶν κοσμοῦσι κεφαλαὶ αἰμακτέφυρτοι, σκόλοπες καὶ βρακνιστήρια. Εἰς τὰς ὁδοὺς ρακενδύται μόνον περιφέρονται. Ἐν ἐλλείψει πάσης ἀστυνομίας, οὔτε τάξις ὑπάρχει οὔτε ἀσφάλεια, οὔτε ἡσυχία. Ἡμερότης ἡθῶν δὲν ὑπάρχει ἐπὶ τῆς χώρας ταύτης. Ὁ ἔχων ὀλίγα χρήματα τὰ θάπτει ἐντὸς τῆς γῆς, ὁ ἔχων

1 Leake, Northern Greece I. p. 309. Τὴν συνήθειαν τοῦ ἐπὶ ἓν ἔτος διορισμοῦ τῶν πασάδων καὶ τῶν καδίδων περιέλαβον οἱ Τούρκοι ὡς φαίνεται ἐκ τῶν χριστιανῶν αὐτοκρατόρων: ἴδε Σίτζα προλεγόμενα εἰς Μνημεῖα Ἑλλ. Ἱστορίας τομ. 4. σ. LXXXII καὶ τοὺς ἐκεῖ μνημονευομένους στίχους ἐκ τῶν χρονικῶν τοῦ Μωρέως:

Καθὼς ἐνὶ τὸ σύνθετος καὶ κάμνει ὁ βασιλέας

καὶ πᾶσα χρόνον κεφαλὴν ἀλλάσσει εἰς τὸν Μοραίαν.

2 Leake II p. 346. Οἱ Σατράπαι οὗτοι διορίζοντο ἐπὶ ἓν ἔτος μόνον. Συνέφερα καὶ εἰς τοὺς ἐν τῇ πρωτεύουσῃ διορίζοντα; ἡ ἀνανέωσις τῶν ἀξιωματῶν, ἀφοῦ ταῦτα ἐπωλοῦντο. Ἰδε ἐν τόμῳ ΙΑ'. τῶν τοῦ Μάμουκα (τὰ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος σελ. 309-323) τὴν ἀπόκρισιν τοῦ Καποδιστριαῖο εἰς τὸ ἐρώτημα τῶν πρέσβων τῶν Δυνάμεων: Ποῖαι αἱ κατὰ τὴν Ἑλλάδα ὀθωμανικὰ ἀρχαὶ κτλ. «Τίς δύνανται (ἐν σελ. 346) νὰ πιστέσῃ ὅτι ἓνας πασᾶς, ὅστις ἀνέβη εἰς τὴν ὑψηλὴν ἐξόχλην θέσιν, ἀφ' οὗ πρὸ ὀλίγου διατέλει κραιπωκῶν, ὅπως δὲ ἀμαθὴς ἐπιτροπος ἀπολύτου δεσπότη, εἴμπορε ποτὲ νὰ φέρεται ἐπικεικῶς καὶ νὰ ἀκολουθῇ δεσποτικᾶς διατάξεσι! Κανεὶς δὲν ἠδύνατο νὰ λαλήσῃ ἐμπροσθεν τοῦ πασᾶ, ὅστις εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ σηκώσῃ τὴν ζῶην οὗτινος ἤθελε ἐκ τῶν διοικουμένων του, καὶ διὰ τοῦτο πάντοτε ἔντρομος ἐπλησίαζε πᾶς τις εἰς τὸ καλῆτόν του. Ἐτρόμαζεν ἀκόμη καὶ πρὶν ἰδῆ τὸν δεσπότην τοῦτον καὶ ἀκούσῃ τὴν ἀπειλητικὴν του φωνήν. 150 ἔνοπλοι στρατιῶται, καθάσιδες λεγόμενοι, ἓνας ἰτζ-ἄγᾶς καὶ ὁ δῆμιος ἐρύλαττον ἀδικαίπτως τὴν πόλιν τοῦ πασᾶ καὶ ἐν μόνον νεῖμα τῆς κεφαλῆς του ἀπειράτιζε τὴν ζῶην τοῦ ἰκετεῶντος».

ποσέυη πολύτιμα τὰ κρύπτει ἐντὸς τοῦ γυναικωνίτου του, ἕκατος δὲ ζῆ
 δευτελῶς, ὅπως λάθῃ βιώσας¹.

Ἐντὸς τῶν πόλεων τούτων² οἱ Ἕλληνες καταῖχον ἰδίαις συνοικίαις, κεχω-
 ρισμένοι τῶν Ὀλώμων, οἵτινες συνήθως ἔζων ἐντὸς τοῦ ὑπερέχοντος τῆς
 πόλεως φρουρίου, ἔνθα τοιοῦτον ὑπῆρχε. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν συνοικιῶν των
 αὐτῶν καὶ ἐκ τῶν οἰκων των ἠδύναντο οἱ Χριστιανοὶ νὰ ἐκδιωχθῶσι κατὰ
 βούλησιν τῶν κρατούντων. Εἰς Χανία τῆς Κρήτης (ἐν ἔτει 1780) τοῖς
 ἀπηγορεύθη ἐπὶ δύο μῆνας νὰ δικνυκτερεύωσιν εἰς τὰς ἐντὸς τῶς τειχῶν
 οἰκίας των, διότι ὁ ἐπίσκοπος ἀπετόλμησε νὰ εἰσέλθῃ ἔφιππος εἰς τὴν πόλιν,
 δικαίωμα εἰς μόνους τοὺς ἀρχιεπισκόπους παρεχόμενον³. Οἱ Πρχιάδες ὤ-
 φειλον νὰ ἀφιπεύσωσι ἅμα συναντοῦντες τοὺς ἄρχοντες καθ' ὁδὸν καὶ νὰ περι-
 μένωσι, ταπεινῶς παρὰ τὴν ὁδὸν ἰστάμενοι, τὴν διέξασίν του. Ἀλλ' οὐ-
 δεις τοῖς ὑπελείπετο ἐξευτελισμὸς πρὸς δικρῆ ἔνδειξιν τῆς δουλικῆς ἀπέ-
 ναντι τῶν Ὀθωμάνων θέσεώς των. Δὲν τοῖς ἐπετρέπετο νὰ χρωματίζωσι
 τὰς οἰκίας των ἐκτὸς διὰ χρωμάτων σκατῶν, ἐπὶ ποιῆ δὲ θανάτου ἀπη-
 γορεύετο ἢ χρῆσις τῶν χρωματισμῶν δι' ὧν οἱ Τούρκοι ἐκόσμουσαν τὰς ἰδίαις
 οἰκίας⁴. Τοῖς ἦτο ἐπίσης ἀπηγορευμένον νὰ ἐνδύωνται ἄλλως ἢ δι' ὑψι-
 σμάτων εὐτελῶν ὠρισμένου χρωματισμοῦ ὠρισμένου ἐπίσης ἦτο τὸ χρώμα
 τῶν ἐμβόδων καὶ τοῦ περι τὸ φέσιον σαρκίου δι' ἐκάστην φυλὴν : ἄλλα
 διὰ τοὺς Ἕλληνας, ἄλλο διὰ τοὺς Ἀρμενίους, ἄλλο διὰ τοὺς Ἰουδαίους·
 ὠρισμένον ἦτο καὶ τὸ χρώμα καὶ τὸ σχῆμα τοῦ καλπακίου δι' οὗ οἱ προῦ-
 χόντες ἐκόσμουσαν τὴν ταπεινὴν κεφαλὴν των⁵.

¹ Rouqueville voy. en Grèce. II σελ. 231.

² Ἐξαιρουμένης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς ὁποίας ὁ ἐντὸς τῶν τειχῶν πληθυσμὸς ἀνῆρ-
 χετο κατὰ τὸν Elton εἰς 230,000, καὶ τῆς Θεσσαλονίκης περιχοῦσης 60,000 κατοίκους κατὰ
 τὸν Félic Beaujour, ἡ πολυπληθεστέρη τῶν Ἑλληνίδων πόλεων, ἀρχικῆς τῆς παρούσης
 ἔκατονταετηρίδος, ἦτο ἡ τῶν Ἰωαννίνων, κατοικομένη ὑπὸ 21,000 περίπου ψυχῶν, ἐξ ὧν τὰ
 ἴρια περίπου πέμπτα Ἕλληνας. Ἡ Πρίβεζα κατὰ τὸν Leake περιεῖχε διεξιλίας οἰκογενείας
 κατὰ τὴν ἀφῆσιν τῶν Γάλλων τῷ 1798· ἄλλα κατὰ τὸ 1805 μόλις ἠριθμοῦντο ἐν αὐτῇ 4200
 οἰκογένειαι. Τὰ Βοδενὰ περιεῖχον 4500 τουρκικὰς οἰκίας καὶ 500 ἑλληνικάς, ἡ Βέρροια διεξι-
 λίας οἰκογενείας ἐξ ὧν αἱ 4,200 ἑλληνικαί.

Ἐν Πελοποννήσῳ αἱ Πάτραι, ἡ πολυπληθεστέρη μετὰ τὰ Ἰωάννινα ἑλληνικὴ πόλις, περιεῖχε,
 κατὰ τὸν Leake ἐπίσης, δεκαχιλιῶδες κατοίκους, ἐξ ὧν τὸ τρίτον Τούρκοι· ἡ Δημητσάνα
 300 οἰκογενείας, τὰ Καλάμωτα ἐξικοσίας ἐξ ὧν αἱ ἑκατὸν τουρκικαί. Τὸ Ἄργος, ὅπερ ἦτο
 πρόνομιορχον, κατ' ὃ ἐξάρτημα τῆς Μαρτιῆς Σουλτάνας, περιεῖχε 1200 οἰκογενείας, ἐξ ὧν 60 ἢ
 80 τουρκικαί· ἡ Βοστίτσα τετρακισίας περίπου ἑλληνικὰς καὶ τριάκοντα τουρκικὰς οἰκογε-
 νείας. Τὸν πληθυσμὸν τῶν Ἀθηνῶν ὁ Rouqueville ὑπολογίζει εἰς δεκαχιλιῶδες περίπου ἐξ
 ὧν τρεῖς χίλιοι Τούρκοι. Τῆς δὲ ὅλης Ἀττικῆς τοῦ κατοίκους ἀναδιόζει εἰς 25,000. Ἐπὶ Δη-
 μητρίῳ τοῦ Φαληρέως ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἀττικῆς σύνεποσούτο εἰς 431,000. (Rouq. voy. en
 Grèce vol. III σελ. 97.) Κατὰ τὸν κ. Καζόρχην, ἐν τῇ προμνημονευθεῖσῃ πραγματείᾳ, ἡ Ἀτ-
 τικὴ κατὰ τὸν γ' καὶ δ' π. Χ. αἰῶνα εἶχε 550,000 κατοίκους. Κατὰ δὲ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ
 1879 ἀνῆρχετο οὗτος εἰς 446,263 ψυχάς.

³ Savary. p. 262.

⁴ Elton p. 98.

⁵ Elton ib. Ἴδε καὶ Lacroix Etat présent des nations et églises grecque armenienne κατὰ
 Paris 1741, σελ. 11.

Καὶ οἱ προνομιούχοι δ' ἄλλως ἱερεῖς καὶ ἀρχιερεῖς ἐδέητε νὰ περικόψωσι τὸν γόρον τοῦ πύλου αὐτῶν καὶ νὰ φέρωσι τὸ ὑπὸ τῆς συνηθείας καθιερωθὲν ἤδη καλυμμαχίον.

Οὐδ' ἦτο ἡ περικοπὴ τοῦ πύλου ἡ μόνη ἐπιβληθεῖσα εἰς τὸν κληρον ἐνδεῖς τῆς δουλείας. Ἡ οἰκοδομὴ ἐκκλησιῶν νέων ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐπετρέπετο εἰς τοὺς Χριστιανούς. Ἀλλὰ καὶ πρὸς ἐπισκευὴν τῶν παλαιῶν ἀπητέιτο ἀδεια εἰδικὴ ἐκάστοτε, ἥτις ἀντὶ πολλῶν χρημάτων καὶ μετὰ πολλῆς δυσκολίας ἐπετυγχάνετο. Οἱ κάτοικοι τοῦ Μιστρά (ἔτει 1805) ἐξηγόρασαν τοιαύτην ἀδειαν ἀποτίσαντες εἰς ἓν τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει τουρκικῶν τεμενῶν ἀνά τριακόσια γρόσια δι' ἐκάστην τῶν ἐπισκευασθησομένων ἐκκλησιῶν¹. Ἄν Σμύρνη πρὸ τῆς ἐν ἔτει 1764 γενομένης πυρκαϊᾶς οἱ Ἕλληνες εἶχον δύο ναοὺς. Ἐζήτησαν παρὰ τῆς Πύλης τὴν ἀδειαν πρὸς ἀνοικοδόμησιν τοῦ πυρποληθέντος ἐτέρου ἐξ αὐτῶν, ἀλλὰ ἠτοσούτεν ἦτο τὸ ἀπαιτηθὲν πρὸς χορήγησιν τῆς ἀδείας ποσόν, ὥστε δὲν νῆθουνήθησαν νὰ τὸ ἀποτίσωσι². Διὰ τοιαύτης πολιτικῆς, ἐπιλέγει δ' ἀφ' ἑαυτοῦ τὸ γεγονὸς τοῦτο περιηγητῆς, οἱ Τούρκοι θὰ ἐπιτύχωσι βεβαίως τὴν ἐντελῆ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκρίζωσιν.

Οὐδὲ κώδωνας ἐπετρέπετο νὰ ἔχωσιν οἱ Χριστιανοὶ εἰς τὰς ἐκκλησίας αὐτῶν. Εἰς προνομιούχους τινὰς χώρας παρεχωρεῖτο σπανίως καὶ κατ' ἐξίκερσιν ἢ πρὸς τοῦτο ἀδεια, ἔνθα δὲν ὑπῆρχον Τούρκοι πλησίον, ὅπως ἀκούωσι τὸν βδελυρὸν ἦχον, ὡς λόγου χάριν εἰς τὰ ἐν Χίῳ Μαστιχοχώρια³. Ἀλλ' οἱ Μαστιχοχωρῖται, ὀφείλοντες ἀφ' ἐνὸς σχετικὴν τινα εὐημερίαν εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ Σουλτανικοῦ χαρμελίου ἐξάρτησίν των, δὲν ἦσαν ἀφ' ἐτέρου κύριοι τοῦ καρποῦ τῶν κόπων των· τὸ ἡμισυ τῆς μαστίχης ἀνήκεν αὐτοδικαίως εἰς τὸ χαρμελίον, τοῦ δ' ἐτέρου ἡμίσεος ἢ πώλησις δὲν τοῖς ἐπετρέπετο εἰμὴ εἰς τὴν δοζιζομένην ὑπὸ τοῦ ἀγα αὐτοῦ τιμὴν. Οὐδ' ἐπετρέπετο ἄλλως ἢ καλλιέργεια τῆς μαστίχης πέρα καὶ ἐκτὸς τῶν ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ὀρισμένων χωρίων. Συνήθως δὲ ἡ ὑπαρξίς φυσικοῦ τινος οἴου δῆποτε πλοῦτου ἀπέβηκε, ἀντὶ εὐεργετικῆς, πηγῆ νέων δεινῶν καὶ προσθέτων ἐπιβηρύνσεων εἰς τοὺς πλησιοχώρους Ραγιαῖδες. Πλησίον τῆς Καν-

¹ Leake, Morea vol. I σελ. 133.—καὶ Rouqueville τόμ. 4 σελ. 371. "Ἴδε καὶ Tournesfort I p. 487: «Εἰς τὰς ἄλλας τῆς Τουρκίας πόλεις, δι' ἐκάστην οἰκίαν πληρόνται ἐτήσιος φόρος ἀναλόγως τοῦ γηπέδου αὐτῆς πρὸς συντήρησιν τῶν τζαμιῶν.» Οἱ Ἕλληνες, ἢ Ἀρμένιοι, ἢ Ἰουδαῖοι ἀποδιώθη ἀνευ ἀρρένων τέκνων, ἢ οἰκία του περιέρχεται εἰς κατοχὴν τοῦ τζαμιῦ. Ἀλλὰ τὸν ἀποδιώσαντα ἄνευ Τούρκου κληρονομοῦσιν οἱ ἀδελφοὶ ἢ οἱ συγγενεῖς του, καὶ μόνον τὸν ἐτήσιον φόρον ἐξικολουθοῦσι πληρόντες.» — Ἐκαστος ὅμως εὐπορος Τούρκος ἐφιλοτιμίητο νὰ κληροδοτήσῃ ἰδιοκτησίαν εἰς τὸ τζαμίον. Καὶ οἱ Χριστιανοὶ δὲ εὗρισκαν συμφέρον τὴν διὰ δωρήσεως εἰς τζαμίον ἐξασφάλισιν μέρους τῆς περιουσίας των. Εὐτυχῆς ἐλογίζοντο καὶ αἱ πόλεις αἱ ἀπὸ τζαμιῶν ἐκαρτώμεναι. Μόνος τρόπος ἔξουμένσεως τῶν Τούρκων ἦτο ἡ ἀπόκτησις Τουρκικῆς τινος οἰαζδῆποτε προστασίας διὰ τοῦ ὀλιχοῦ συμφέροντος.

² Chandler voy. dans l'Asie mineure et la Grèce, 1764, τόμ. I σελ. 145.

³ Olivier, voy. dans l'Empire Ottoman κτλ. τόμ. I σελ. 285 καὶ 289.

δήλας ἐν Πελοποννήσῳ ὑπῆρχε σπήλαιον ἐν ᾧ ἡ χιών διατηρεῖτο καθ' ὄλον τὸ θέρος. Οἱ ἀτυχεῖς Κανδηλιῶται ὤφειλον νὰ μεταφέρωσι ἰδίαις δαπάναις τὴν χιὼνα εἰς τὸ σερᾶγιον τοῦ πασᾶ εἰς Τριπολιτζάν¹. Οὐδ' ἐπεριόριζετο εἰς μόνον τὸ ἀξίωμα τοῦ πασᾶ τὸ δικαίωμα τοῦ ἐπιβάλλειν ἀγγαρείας εἰς τοὺς Χριστιανούς. Πᾶς Τοῦρκος ἐζήσκει κατὰ βούλησιν τὸ δικαίωμα τοῦτο. Εἰς Λάρισσαν ὁ Leake εἶδεν Ἕλληνα χωρικὸν φανευόμενον ὑπὸ Τοῦρκου, θέλοντος παρὰ τὴν πύλην τῆς πόλεως νὰ οικειοποιηθῇ ἀνθρακκας, τοὺς ὁποίους ὁ χωρικός ἐφερον ἐπὶ τοῦ ὄνου του, ἐζήτησε δὲ νὰ πωλήσῃ εἰς τὴν ἀγορᾶν, ἐνθα εἶχε πλειοτέρα πιθανότητα νὰ πληρωθῇ ὑπὸ τοῦ ἀγοραστοῦ. Ὁ Καδῆς, ἐννοεῖται, ἠθώωσε τὸν φονέα. Οἱ συγγενεῖς τοῦ χωρικοῦ δὲν εἶχον ἰκανὰ χρήματα ὅπως ἐξευμισθῶσι τὸν Καδῆν ἢ ὅπως ἐξαγοράσωσι μαρτυρίαν κατὰ τοῦ Ὁθωμανοῦ. Εἰς τὰς μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ Μωαμεθικῶν διαφορὰς ἡ μαρτυρία Χριστιανοῦ δὲν ἦτο δεκτὴ οὔτε ὑπὲρ οὔτε κατὰ. Εὐτυχῶς Τοῦρκοι μάρτυρες εὐκόλως ἠδύναντο νὰ ἀγορασθῶσι, ὁ δὲ Καδῆς δὲν ἐπέφερε δυσκολίας ὡς πρὸς τὸ ποῖον τῶν μαρτύρων, ἐὰν ἦτο εὐμενῶς προδικατεθειμένος. Οἱ ἐντιμότεροι τῶν ἀνθρώπων ἐκινδύνευον ν' ἀπολέσωσι καὶ ζωὴν καὶ περιουσίαν ἐπὶ τῇ ἀπλῇ καταθέσει δύο ἢ τριῶν ψευδομαρτύρων². Ἄλλως δὲ ὁ φόνος Χριστιανοῦ ὑπὸ Τοῦρκου δὲν ἐθεωρεῖτο ἐγκλημα³· οὐδέποτε ἐδημοσιεύθη φετρᾶς οἷος ἠδῆποτε δικηκῶντων ὅτι τὸ τοιοῦτον ἀντέκειτο εἰς τὸ Μωαμεθικὸν δόγμα. Οἱ συνιστῶντες ἐπιείκειαν ἐναπνέοντο ὑπὸ λόγων συμφέροντος ἢ ὑπὸ εὐσπλαγχνίας, εἴτε ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ ὀρέξεως Σουλτάνου τινὸς πρὸς λαθροκίαν τῶν Χριστιανῶν ὑπηκόων του σφαγῆν, εἴτε περὶ ἰδιωτικῶν ἐγκλημάτων³.

Χριστιανὸς ὅμως δὲν ἠδύνετο νὰ φονεῖσῃ Ὁθωμανόν, οὔτε ἐν ἰδίᾳ ἀμύμη. Καὶ ἐὰν ἀπλῶς ἀπετόλμα νὰ πατάξῃ Τοῦρκον, ἐτιμωρεῖτο συνήθως δι' ἀμέσου θανάτου, ἢ τὸ ἐλάχιστον ἐρραβδιζέτο ἀνηλεῶς καὶ ὑπεβάλλετο

1 Leake Morea III p. 409.

2 Tournefort II. p. 31. "Ἰδὲ Μάμουκα τὰ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν τομ. ΙΑ σελ 313. Ἐἰς πᾶσαν ἐπαρχίαν (τῆς Πελοποννήσου) ἦτο ἕνας Καδῆς διοριζόμενος ἀπὸ τὸν Ρουμέλη Κασσέρην. Διέμενε δὲ εἰς τὸ ὑπουργεῖον τοῦτο ἀπὸ 6 ἕως 12 μηνῶν καὶ σπανίως ἕως 18. Ἐδίκαζεν ἀνεκκλήτως ὅλας τὰς πολιτικὰς καὶ ἐμπορικὰς ὑποθέσεις παντὸς εἶδους καὶ βαθμοῦ. Αὐτὸς ὁ ἴδιος ἦτο καὶ ἐκτελεστής τῶν ἀπαράσεων του, τὰς ὁποίας μόνος ὁ πασᾶς ἠδύνετο νὰ ἀναβάλῃ, ἐκκαλῶν τὴν ὑπόθεσιν εἰς Τριπολιτζάν πρὸς ἀναθεώρησιν. Ἐν τασούτῳ αὕτη ἡ δυναμικὴ (facultative) ἐκκλησιῆς ἦτο κατὰχρησις ἐξουσίας. Ἄν καὶ αἱ ἀποφάσεις τοῦ πασᾶ ἀπεδέχοντο ἐκτέλεσιν, αἱ χριστολογίαι μ' ἄλλα ταῦτα παρετεινότο ἐπ' ἀπειρῶν, διότι ἡ νομικὴ τῶν Τοῦρκων οὕσα ἀσαφὴς καὶ ἀντιφατικὴ, ἐξηγεῖτο κατὰ διαφόρους τρόπους καρὰ τῶν Οὐλεμάδων, καὶ ἐκ τούτου ἐτι μᾶλλον συνεπλέετα ἡ δικαστικὴ. Ὅμοια δικαιοσύνη ἀπενέμετο εἰς τοιαῦτα δικαστήρια ἔγνωται· οὐλοθεν. Ἄλλως δὲ οἱ πασᾶδες δύνειχον ἀνάγκην τῶν δικαστηρίων πρὸς διευθέτησιν τῶν ἰδίων ὑποθέσεων. Ὁ Roumeville διηγεῖται ὅτι ὁ πασᾶς τῆς Τριπολιτζᾶς ὄφειλον χρηματικὸν τι ποσὸν εἰς τὸν ἰατρόν του, τὸν ἰθανάτωσε κρυφίως. (Voy. en Grèce tom. IV σελ. 234). Δὲν ἠδύνετο βεβαίως δι' ἀπλουστερόν μίσου νὰ ἀκαλλαγῇ τῆς ὀφειλῆς του.

3 Elton σελ. 104.

εις βαρύτερον πρόστιμον. Ἐὰν ὅμως ὁ προσβληθεὶς ἦτο ἐκ τῶν περιβεβλημένων θρησκευτικῶν χαρακτηρη πρασινোসαρίων ἐμῶν, τότε ἡ ποινὴ ἦτο ἀφρευτος θάνατος¹.

Ἀληθῶς διὰ χρημάτων ἠδύνοντο νὰ ἐξαγορασθῇ παντὸς Τούρκου ἡ εὐμένειαι καὶ ἡ προστασίαι. Καὶ αὐτὸ τὸ Διδάκνιον δύνανται τις νὰ ἐξαγοράτῃ δόλοκληρον διὰ χρυσίου, λέγει ὁ Beaujour. «Ἄλλ' αὕτη ἡ εὐκολία ἐπηύρηνε ἀπ' ἐτέρου τὰ δεινὰ τῶν Ραγιαῶν. Οἱ Βεΐδες καὶ οἱ Ἀγάδες ἔχοντες τὴν ἀνάγκην, ἔλαβον συγχρόνως καὶ τὴν συνήθειαν νὰ θητρυρίζωσιν ἐν ταῖς ἐπικρίσει, ὅπως ἡ ἐξαγοράτωσιν ἑαυτοὺς ἀπὸ τῆς ἀγχόνης ἢ ἀγοράζωσι: στραπέσεις». Ἡ δωροδοκία ἦτο αὐτόχρημα ἡ βέβαιος τοῦ διοικητικοῦ ὀργανισμοῦ τῶν πατάλων. «Ἀγοράζοντες τὸ ἀξίωμα αὐτῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἔνθα τὰ πάντα πωλοῦνται ἐπὶ πλειοδοσίᾳ, λέγει ὁ Tournefort², ἀποζημιούονται ὅπως καὶ ὀπόθεν δύνανται». Ἡ ἐπιβολὴ προστασίμων ταῖς παρεῖχε πηγὴν ἀνεξάντλητον καὶ ποικίλην προσόδων³. Ἐν γένει δέ, ἀπὸ τοῦ Σουλτάνου μέχρι τοῦ τελευταίου ὑπαλληλίσκου, πάντες οἱ ἐν τέλει διτρέφοντο οὕτω ἐκ τῶν ἰδρώτων τοῦ καταπιεζομένου Ραγια, ὁ δ' Ἑλληνικὸς λαὸς διατίπωσε τὴν μακρὰν καὶ σκληρὰν αὐτοῦ πείραν διὰ τῆς γνωστῆς προνομιάδος ἐκφράσεως: «Τούρκον εἶδες, ἄσπρα θέλει, καὶ ἄλλον εἶδες, καὶ ἄλλα θέλει».

Τὸ προχειρότερον μέσον κυβερνητικῆς ἀργυρολογίας, καὶ καταπίεσεως συνάμα, ἦτο ἡ εἰσπραξίς τοῦ κεφαλικοῦ φόρου, τοῦ χαρακτίου.

Ἐκαστος Ραγιαῖς ὑπέκειτο εἰς τὴν ἀπότισιν τοῦ φόρου τούτου, ἐπὶ ἐξαγορᾷ τῆς ζωῆς του. Ὄφειλε δὲ ἀείποτε, ἐξερχόμενος τοῦ οἴκου του, νὰ φέρῃ μεθ' ἑαυτοῦ τὸ ἀποδεικτικὸν τῆς πληρωμῆς· ἀλλὰ ἡ τοιαύτη προφύλαξις δὲν ἐξήρκει πάντοτε ὅπως τὴν ἀπαλλάξῃ τῶν ὀνύχων ἀρπαγῶς τινὸς φοροσυλλέκτου· τὸ ἀποδεικτικὸν τοῦτο ἦτο χαρακτηροχάρτιον, διελάμβανε ρητῶς ὅτι ἀντὶ τοῦ εἰσπραχθέντος χαρακτίου ἐπετρέπετο εἰς τὸν πληρώσαντα νὰ φέρῃ ἐπὶ ἓν ἔτος τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τῶν ὤμων του⁴.

Ὁ φόρος αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν δὲν ἦτο βαρὺς, ἀλλ' οἱ φορολογούμενοι παρεκτός τεθ' νομίμου ποσοῦ τοῦ προωρισμένου διὰ τὸ δημόσιον ταμεῖον, ἀπεγυμνοῦντο ἴσου, εἰ μὴ μεγαλειτέρου ἐνίοτε ποσοῦ, πρὸς ὄφελος τῶν εἰσπρακτῶρων. Αἱ τοιαῦται καταχρήσεις καὶ ὁ ἀτιμωτικὸς τῆς ἐπιβολῆς τοῦ χαρακτηρῆ ἀπετέλουν τὸν κεφαλικὸν φόρον μισητότερον καὶ τῆς ἐπαχ-

1 Αὐτόθ. σελ. 98. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ Τούρκοι ἦσαν αὐστηρότεροι ἔνθα οἱ Ἕλληνες ἦσαν ἐπιφοδωτέροι. «Ἐν Κρήτῃ, εἶπε διότι οἱ Σφακιανοὶ ἐξηρέθιζον τὰς ὀποφίας τῶν ὀθωμανῶν, εἶπε ἔτι οἱ ὀθωμανοὶ ἐθιωροῦντο διπρῶς ἠναγκασμένοι νὰ προσφάττωνται, ἕνεκα τοῦ μεγάλου ποστικῶς ἀριθμοῦ τῶν ὀποδούλων, οἱ Χριστιανοὶ εὐκολώτερον ἢ ἄλλαχου ἰθανκτοῦντο εἶπε δ' αὐτοδικισῶν, εἶπε διὰ τῆς ἐπιφάλαξιστῃ προφάσει καταδίκης εἰς ἀπαγχονισμόν». Olivier I p. 424.

2 Vol 4. σελ. 44.

3 Olivier. τόμ. I, σελ. 285.

4 Eton σελ. 98.

θοῦ· δεκάτης καὶ πάντων τῶν λοιπῶν καὶ ποικίλων μέσων δι' ὧν ἐτρέφετο ἡ Τουρκικὴ φορολογία, ἐκμυζῶσα τὸν ἰδρωτὰ τῶν δεινοπαθούντων Ραγιαδῶν!

Τὸ χαράτζιον ἦτο τριῶν κλάσεων. Εἰς τὴν πρώτην ὑπήγοντο οἱ εὐποροί, πληρόνοντες 12 ἢ 14 γρόσια· εἰς τὴν δευτέραν οἱ χειρόνακτες, οἱ ἐργάται καὶ ἐν γένει οἱ πτωχοί, οὐδὲ τῶν ἐπαίτων ἐξαιρουμένων, πληρόνοντες τὸ ἡμισυ τῶν τῆς πρώτης κλάσεως· τελευταία δὲ ἦτο ἡ τῶν παιδῶν ἀπὸ δεκατετραετοῦς ἡλικίας καὶ κάτω, ὑποδκλλομένων καὶ τούτων εἰς πληρωμὴν τριῶν γροσίων. Εἰς μὲν τὰς πόλεις οἱ παῖδες ἐφορολογοῦντο ἀπὸ ἡλικίας ὀκτώ ἐτῶν, εἰς δὲ τὰς ἐξοχὰς ἀπὸ πέντε ἐτῶν. Πρὸς ἐξαιρέσειν τῆς ἡλικίας οἱ εἰσπράκτορες ἐμέτρων τὰς παιδικὰς κεφαλὰς διὰ σχοινίου ἐπὶ τούτῳ ὠρισμένου. Ἀλλὰ τὸ μέτρον τοῦτο, κατὰ βούλησιν βραχυνόμενον, ἐδικαίω πάντοτε τὸν εἰσπράκτορα εἰς τὰς μετὰ τῶν γονέων περὶ ἡλικίας διενέξεις.

Εὐτυχέστεροι τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων ἐθεωροῦντο, οὐχὶ ἄνευ λόγου, οἱ κάτοικοι τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, ἐνθ' Ἰουρκοὶ δὲν διέμενον διαρκῶς· Ἀλλ' ὅτε κατὰ τὸ ἔκρ ἐκάστου ἔτους, ὁ Καπετὰν πασᾶς, ὑπὸ τὴν κυβερνητικὴν τοῦ ὁποῦν δικαιοδοσίαν ὑπήγοντο αἱ νῆσοι, ἐνεφανίζετο μετὰ τοῦ στόλου πρὸς εἰσπραξίν τοῦ φόρου, οἱ ἀτυχεῖς νησιῶται ὑπέφερον διὰ μιᾶς καὶ συσσωρευμένῃ τᾷ δεινᾷ ὧσων ἐπὶ ἓν ἔτος ἔμμενον ἀπὸ πηλαγμένου. Ἀμιλλώμενος πρὸς τοὺς τῆς Σίερης συναδέλφους τοῦ πασᾶς, παρεκτός τῶν νομίμων φόρων, εἰτέπρακτε διὰ τῆς βίβης προσφοράς καὶ δῶρα διπλασιάζοντα τὴν νόμιμον δῆθεν τῶν νήσων φορολογίαν. Οἱ δὲ ἀξιομαχτικοὶ καὶ οἱ ναῦται προσέτι τοῦ στόλου, μιμούμενοι τοῦ ἀρχηγοῦ τὸ παράδειγμα ἐλαφραγωγῶν πρὸς ἴδιον ἕκαστος ὄφελος τοὺς περιδεεῖς Χριστιανούς. Εἰς μάτην ἔφρουγον οὗτοι εἰς τὰ ὄρη ἢ ἐκρύπτοντο ἐντὸς σπηλαίων, εἰς μάτην ἔθαπτον ἐντὸς τῆς γῆς τὰ κειμήλιά των. Οἱ Ἰουρκοὶ συλλαμβάνοντες τοὺς προκρίτους ἐρράβδιζον αὐτούς ἀνηλεῶς, μέχρις οὗ αἱ γυναῖκες των ἔφερον ὅ,τι εἶχον καὶ δὲν εἶχον καὶ ἐξηνάγκαζον τοὺς κρυπτομένους νὰ παρουσιασθῶσι καὶ οὗτοι. Συχνάκις δ' οἱ Ἰουρκοὶ μετὰ τὴν λαφωραγωγίαν ἀπήγαγον σιδηροδεσμίους καὶ τοὺς ἀνδρας καὶ τὰς γυναῖκας καὶ τὰ τέκνα των αὐτά? Ἀλλως δὲ ἡ ἀπαγωγὴ νέων ἀπὸ τῶν νήσων ἦ

1 Ἴδε περὶ χαράτζιου, καὶ περὶ τοῦ φορολογικοῦ ἐν γένει πρὸ τῆς ἰκναστώσεως συστήματος τῶν Ἰουρκῶν, τὸ Α' κεφάλαιον τοῦ Β' τόμου τοῦ Rouqueville, voyage en Grèce, πρὸς δὲ Etou σελ. 39 καὶ ἐφεξῆς, καὶ Felix Beaujour τόμ. 4. Ὁ Tournesfort καὶ ὁ Choiseul Gouffier παρέχουσι οὐκ ὀλίγας πληροφορίας περὶ τῶν νήσων τὰς ὁποίας ἐπισέφθησαν. Ὁ Juchereau de St Denis ὑπολογίζει εἰς ἓν καὶ ἡμισυ ἑκατομμύριον φράγκων τὴν ἐκ τοῦ χαράτζιου ὀλην πρόσσοδον τοῦ κράτους. Εἰς τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστην συνιστῶμεν ἰδίως τὸ ἄξιον λόγου πόνημα τοῦ κ. Μοσχολάκη, «Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας». ἌΘ. 1882.

2 Choiseul Gouffier I p. 185. Ἴδε καὶ ἐν τῇ Ἔστίφ τῆς 20 Ἰουνίου 1882 τὴν διατριβήν μου: «Ἰκεταίρεισι τουρκικῆς ντυραχίδος».

ἀπὸ τῶν πεπραλίων τῆς Σπέρτζ; ἤτο τακτικὸς φόρος αἵματος, τὸν ὅποιον μετὰ στεναγμῶν ἀπέτιεν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς πρὸς προμήθειαν ναυτῶν εἰς τοὺς στόλους τοῦ σουλτάνου.

Ἀληθῶς ἡ πληγὴ αὕτη δὲν ἐξίσουτο πρὸς τὴν ἀκαταλόγιστον συμφορὰν τοῦ παιδομαζώματος, δι' οὗ περιοδικῶς ἀπεδεκατίζετο ἄλλοτε τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, ἀποσπώμενου ἀπὸ τῶν κόλπων αὐτοῦ τοῦ ἀνθους του. Κατὰ πενταετίην, πρὸς συμπλήρωσιν τῶν Γιανιτσαρικῶν ταγματῶν, στρατολόγοι περιήρχοντο τὰς ἑλληνικὰς χώρας καὶ παρελάμβανον διὰ τῆς βίας τὸ πέμπτον τῶν νέων ἀρρένων ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου ἔτους, ἐκλέγοντες τοὺς εὐρωστοτέρους καὶ ὑγιεστέρους. Οἱ δυστυχεῖς γονεῖς ἐγνώριζον ὅτι τὰ τέκνα τῶν ἀπκλωτριοῦνται διὰ πικρῶς, ὅτι θὰ ἐξισλαμισθῶσι, ὅτι θὰ ζήσωσι καὶ θ' ἀποθάνωσιν ὡς Γιανίτσαροι. Ἡ μέλλουσα τοῦ γένους ἐλπίς ἀντὶ στηρίγματος μετετρέπετο οὕτω εἰς μάλιστα γὰρ τοῦ ἐκ τῶν σπλάγγων αὐτοῦ ἐγαλουργοῦντο, οὕτως εἰπεῖν, τὰ ὄπλα τῶν δικτῶν του. Οὐδέποτε ἔθνος δουλωθὲν ὑπέστη βασάνους περὶ πληθίως πρὸς τοῦ παιδομαζώματος τὰ δεινὰ! Ἡ δουλεία αὕτη ἐλογίζετο ὡς μικρὸν πάθημα ἀπέναντι τοῦ φοβεροῦ ἐκείνου φόρου, δι' οὗ οἱ πατέρες καὶ αἱ μητέρες ἐστεροῦντο τὰ τέκνα τῶν, ὅπως τὰ ἴδωσι διὰ τῆς βίας ἐξαρνούμενα τὴν χριστιανικὴν πίστιν καὶ κατατρεσσόμενα εἰς τὰς τάξεις τῶν μισητῶν ἐχθρῶν. Ἡ ὑπαρξὶς αὕτη τοῦ ἔθνους διεκινδύνευε διὰ τοῦ περιοδικοῦ ἀποδεκατισμοῦ τῆς ἰκμάδος του. Εὐτυχῶς τὸ παιδομαζώμα κατηγορήθη ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς 17ης ἑκατονταετηρίδος. Ἀλλ' ἡ ἀνάμνησις του ἐπέκειτο εἰσέτι ὡς ἐφιάλτης ἐμπνέων δέος ἀνά πᾶσαν ἑλληνικὴν ἐστίην, ἡ δὲ ναυτολογία διετήρει ἀεὶποτε ζῶσαν τὴν ἀνάμνησιν ἐκείνην. Καὶ μὲν ἡ ναυτολογία αὕτη δὲν ἐρημόζετο ἐπὶ τοσοῦτου ἀριθμοῦ Ἑλλήνων, ὥστε νὰ περιορίζηται ἡ τοῦ ὄλου ἔθνος; προκωγῆ, οὐδ' ἐπεβάλλετο εἰς τοὺς ναυτολογουμένους ἢ ἀπάρνησις τῆς πατρῴας θρησκείας. Ἀλλ' οὐχ' ἤττον ἐθνήρηνον οἱ πανταχοῦ κατοικηταὶ τῶν πεπραλίων κωμῶν διὰ τοὺς ναύτας, τοὺς ὁποίους ἡ σουλτανικὴ ἀντιχρισεὶς ἀφῆρπεζεν ἐκ μέσου τοῦ ἑλληνισμοῦ!

B'

Οὕτω διεβίουν οἱ Ἕλληνες ἐκτεθειμένοι εἰς πάντα τὰ δεινὰ καὶ τὰς τρυπαινώσεις ἀπάσας καταθλιπτικῆς δουλείας. Ἀλλ' ὑπέμενον καρτερικῶς, ἀντλοῦντες ἐλπίδας ἐν τῇ συναίσθησει τῆς ἀδικασίτου ἐθνικῆς αὐτῶν ὑπάρξεως. Αὕτη δ' αὕτη ἡ ὑπεροπτικὴ τοῦ κατὰ κτητοῦ περιφρόνησις πρὸς τοὺς ἀλλοπίστους ὑποταλεῖς του ἀπέβη, ὡς πρὸς τοῦτο, ἡ σωτηρία τῶν. Ἐπὶ τὸ βεβρὺ τῶν Σουλτάνων σκηπτρον οἱ Ἕλληνες συναπατέλουν ἴδιον σῶμα

4 ἴδ. Ἰψηλάντου «τὴ μετὰ τὴν Ἄλωσιν» Κωνσταντ. 1870 σελ. 708 καὶ ἐφεξῆς.

κοινωνικόν, συνδεόμενον οὐχὶ μόνον διὰ τῆς κηταγωγῆς, τῆς γλώσσης, τῆς θρησκείας, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ ἐπιβληθέντος εἰς αὐτοὺς ὄργανισμοῦ, χάρις εἰς τὸν ὁποῖον τὸ Γένος, ὡς ἀπεκάλουν αὐτοὶ ἑαυτούς, διήλθεν ἀδιάσπαστον τοὺς μακροὺς τῆς δοκιμασίας αἰῶνας.

Ὅτε Μωάμεθ ὁ Β', γενόμενος κύριος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀνέβη εἰς τὸν Πατριάρχην τὴν ἐπὶ τῶν δημοτήτων του δικαιοδοσίαν, ἀναδείξας αὐτὸν ἐθνάρχην καὶ περιβλῶν τὸ ἀξίωμα του διὰ τιμητικῶν ἐπιδείξεων καὶ διὰ ποικίλων προνομίων, δὲν ἐνεπνέστο ὑπὸ μόνης τῆς ἀποδοθείσης εἰς αὐτὸν φιλανθρώπου ἐπιθυμίας τοῦ νὰ προσοικειωθῇ τοὺς κατακτηθέντας, παρηγορῶν αὐτοῦ διὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς ἐλευθερίας¹. Ὁ ἀνώτατος τοῦ Ἰσλαμισμοῦ ἱεράρχης, ὁ Καλίφης, δὲν ἠδύνατο ἀνευ βεβηλώτεω τοῦ θρησκευτικοῦ, τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ χαρακτῆρος, νὰ ἀναμιχθῇ εἰς τὰ τοῦ κοινωνικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ βίου τῶν ἀλλοπίστων. Ἐπρεπε ἢ νὰ ἐξισλαμισθῶσιν οἱ νέοι ὑπήκοοί του, ἢ καθ' ἃ τὸ Κοράνιον προέβλεψε, νὰ ἐξαγοράσωσιν τὴν ζωὴν των τελούντες τὸν φόρον τῆς δουλείας. Τὸ δεύτερον τοῦτο παραδεχθεὶς ὁ κατακτητὴς ἠθέλησε νὰ διοργανώσῃ τὴν ἐν τῷ κράτει του ὑπάρχον τῶν Χριστιανῶν οὕτως, ὥστε συγκεντρουμένης τῆς διοικήσεως αὐτῶν ἐν τῷ ἀτόμῳ τοῦ Πατριάρχου, νὰ ἔχη δι' αὐτοῦ ὑποχείριον ὅλον τὸ ἔθνος ἐν τῷ ὑπευθύνῳ προσώπῳ τοῦ ἀνεγνωρισμένου ἀρχηγοῦ του. Ἰσως ἐν τῇ πολιτικῇ αὐτοῦ ὀξυνοίᾳ, ἀπέβλεψε καὶ εἰς τὴν πιθανότητά μὴ οἱ ὑπὸ τὴν ἡμισέληνον ὀρθόδοξοι στρέψωσι τὰ βλέμματτα πρὸς τοὺς Λατίνους, ἐπιζητούντες εἰς ἀραγὴν αὐτῶν τὴν ἐνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ πρὸς ἀποσόβησιν τοιοῦτου τυχόν κινδύνου ἠθέλησε διὰ τιμῶν καὶ προνομίων νὰ ἀνυψώσῃ τῆς θρησκευτικῆς αὐτῶν ἀρχῆς τὸ κύρος².

Περιβληθεὶς πανηγυρικῶς κυριαρχικὰ δικαιώματτα ἐπὶ τοῦ λαοῦ, τὸν ὁποῖον ἀπέναντι τῆς Πύλης ἀντεπροσώπευεν, ὁ Πατριάρχης ἔλαβε ταυτοχρόνως πρὸς τὸ κατακτητοῦ ἐγγυήσεις, ἐξασφαλιζούσας τὴν σχετικὴν αὐτοῦ ἀνεξαρτησίαν. Ἐκλεγόμενος ὑπὸ τῆς Συνόδου τῶν Ἱεραρχῶν καὶ ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ἦτο ὑπόλογος ἀπέναντι τοῦ Σουλτανικοῦ διβανίου μόνου, καὶ τοῦτο ἐπὶ καταγγελίᾳ τῆς Συνόδου καὶ μόνης. Ἀρχηγὸς τοῦ κλήρου, ἐφ' οὗ ἐξήσκει ποινικὴν δικαιοδοσίαν, ἀνώτατος διευθυντὴς πάντων τῶν ναῶν καὶ ἔφορος τῆς οἰκονομικῆς αὐτῶν διαχειρίσεως, ἐκέκμητο ἐπὶ τούτοις δικαστικὴν ἐπὶ τοῦ λαοῦ ἐξουσίαν, ἥτις ἀπὸ τῆς ἐποπτείας τῶν συνοικεσιῶν ἐξετείνεται, τῇ οἰκειοθελεῖ τῶν Χριστιανῶν συνκινέσει, εἰς πᾶσας τὰς τοῦ συνήθους βίου ἀστυκὰς καὶ ποινικὰς ἔτι περιπτώσεις. Τὰ πρόνοια τοῦ Πατριάρχου ἐπεξετείνοντο εἰς τοὺς ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἐκπροσωποῦντας τὸ ἀξίωμα του Ἱεράρχας καὶ εἰς τὸν κληρὸν ὀλόκληρον. Πρακτικὸς τῆς χορηγηθείσης εἰς τε τὸν ἀνώτατον ἱεράρχην καὶ τὸν κληρὸν ἀ-

¹ La Croix. Etat présent des églises grecque κτλ. σελ. 7—8.

² Ἰδε Μοσχοβίκη σελ. 51.

συνδράσεις, ἐδόθη εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχὴν δικαίωμα φορολογήσεως ἐπὶ τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος, πρὸς ἐξεύρεσιν πόρων ἀφέναντι τῶν δημοσίων δαπανῶν, τὰς ὁποίας συνεπήγετο ἡ ἐξέσκησις τῶν ἀποκτηθέντων δικαιωμάτων¹.

Ταῦτα πάντα ἀπετέλουσαν πράγματι κράτος ἐν κράτει, ἡ δὲ συγκέντρωσις τσακῦτης ἐξουσίας εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Πατριάρχου ἠδύνατο οὐχὶ μόνον τὰς ἀμέσους τῆς κατακτήσεως δυσχερείας νὰ ἐξοικονομήσῃ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐν τῷ μέλλοντι βελτίωσιν τῆς θέσεως τῶν κατακτηθέντων νὰ ἐξασφαλίσῃ. Πρὸς τοῦτο ὁμως ἀπητοῦντο ἑκατέρωθεν προσόντα, ἀτινα οὐδὲ μὴ ὑπῆρχον: ἀφ' ἑνὸς κυριαρχία ἦττον βάρβαρος καὶ σκληρὰ καὶ αὐθαίρετος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὀλιγωτέρᾳ χύνωτις ἠθικῆ, ὀλιγωτέρᾳ κοινωνικῆ ἀποσύνθεσις τῆς ἐν τῇ παρχικῇ τοῦ Βυζαντινισμοῦ ἤδη ἐπικρατούσης, ἔτι δὲ μᾶλλον κορυφωθείσης μετὰ τὸν φοβερὸν τῆς κατακτήσεως σάλον καὶ τὴν ἐξολόθρευσιν ἢ τὸν ἐκπαιρισμὸν τοῦ ἐναπομείναντος ἄνθους τῆς ἀπομακρυνθείσης ἐκείνης κοινωνίας. Ἄξιον ἀληθῶς θαυμασμοῦ πῶς, καὶ οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, ἐνυπῆρχον εἰσέτι εἰς τοὺς διέποντας τὰ τοῦ ἔθνους, σπέρματα ἰκανὰ πολιτικῆς συνέσεως καὶ αἰσθήματος πατριωτικοῦ, ὅπως ὑπὸ τὴν σκέπην τοῦ πατριαρχείου διατηρηθῆ ὅπωςδὴποτε σώα ἡ σημαία τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἄλλως τε, οὐδὲν ὑπῆρχεν ἐγγύων περὶ τῆς καὶ ἐν τῷ μέλλοντι καθιερώσεως τῶν ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ μετὰ τσακῦτης ἐπιστημότητος χορηγηθέντων προνομίων. Πολλοὶ Σουλτάνοι ἐκ περιτροπῆς πολλῶν αὐθαϊρέτως ἀφῆσαν τὰ ὑπὸ τῶν προκτόχων αὐτῶν χαρισθέντα², τινὲς δ' αὐτῶν καὶ τὴν ὀλοσχερῆ τῶν χριστιανῶν ὑπηρεσιῶν τῶν ἐξόντωνσιν ὀλίγου δεῖν ἀπεφάσισαν. Αὐτὸς δὲ Μωάμεθ ὁ Β' ἐξέβαλε τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου τὸν Ἰωάσαφ, δεύτερον τοῦ Γενναδίου διάδοχον, ἀπόκοψας τὴν πολιὰν καὶ σχίσας τὴν ρίνα αὐτοῦ, διότι οὐκ ἠθέλησε δοῦναι ἄδειαν ἐκκλησιαστικὴν λαβεῖν τὸν πρωτοβεττιάριον γυναῖκα τὴν θυγατέρα Δημητρίου τοῦ Ἀσάν, γυναῖκα τοῦ ἀρχοντος τῶν Ἀθηνῶν, ὅτε ζῶσα ἦν ἡ νόμιμος αὐτοῦ γυνή, ἔργῃ τοῦ βασιλέως καὶ μᾶλλον τοῦ πασιᾶ, φίλου ὄντος τοῦ πρωτοβεττιαρίου». Ἐπὶ δὲ τῆς ἐκλογῆς τοῦ δευτέρου διαδόχου τοῦ Ἰωάσαφ, οἱ ἐκλογεῖς συνῆλθοντες χίλια φλωρίᾳ ἔπεμψαν τῷ βασιλεῖ, «ἀξιώσαντες ἵνα ποιήτῃ ὃν βούλονται Πατριάρχην. Λαβὼν δὲ ταῦτα ὁ βασιλεὺς καὶ καταγνοῦς τὴν ἀγνωσίαν αὐτῶν εἶπε, ποιήσατε ὃν θέλετε Πατριάρχην»³.

1 Ἴδε Ν. Μοσχολάκη τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἀθῆναι 1882. Ἴδε καὶ ἐν Μάμουκα (τὰ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν τόμος ΙΑ' σελ. 308) ἀπάντησιν τοῦ Καποδιστριαίου εἰς τὸ ἐρώτημα τῶν πρέσβειων: πόσον ἐσύνταξεν ὁ ἐπίσκοπος τῆς ἐπαρχίας ἀπὸ πάντων ἑλληνικῆν οἰκίαν καὶ πόσον τὸ ὅλον τῶν ἐντεῦθεν συναζομένων.

2 Τῷ 1519 οἱ Χριστιανοὶ ἀπώλεσαν πάσας τὰς ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ ἀφειθείσας αὐτοῖς λιθοκτίστους ἐκκλησίας, ἐκτὸς δύο. Τῷ δὲ 1607 ἀπώλεσαν καὶ τὴν τῆς Παμμακαρίστου (Ἴδε Ἰψηλάντου τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν, σελ. 423).

3 Turcograecia σελ. 21, καὶ ἐπεξῆς. Ἴδε καὶ Ἰψηλάντου τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν σελ. 19.

Ἡ σκληρὴ αὐτῆ χρηκτικρίζει εὐθὺς ἐξ ὑπαρχῆς τὰς σχέσεις μεταξὺ κρατούντων καὶ κρατουμένων. Ὁ Σουλτάνος καταδικάζει τὴν ἀγνωσίαν ἀλλὰ δέχεται τὰ φλωρία. Δὲν κήδεται τῶν χριστιανῶν ὡς ὑπηκόων, ἀλλ' ἐκμεταλλεύεται αὐτοὺς ὡς ἐχθρούς. Οὗτοι δὲ ἐνόησαντες ἀμέσως ὅτι διὰ χρημάτων, καὶ μόνον διὰ χρημάτων, τὰ πάντα κατορθοῦνται, ὅτι καὶ ὁ Σουλτάνος αὐτὸς ἀγοράζεται, δὲν βραδύνουσι νὰ προσφύγῃσι εἰς τὸ μέσον τοῦτο, χάριν ἰδιοτελῶν σκοπῶν, καὶ ἄρχεται ἕκτοτε ἐνεργῶν τὸ σύστημα τῆς διαφθορᾶς, τὸ ἀποτελοῦν τὴν βῆσιν τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως.

Ἄτυχῶς οἱ τοῦ ἀνωτέρου κλήρου δὲν ἠδυνήθησαν νὰ διεκφύγῃσι πάντοτε τὴν ὀλεθρίαν ἐπίδρασιν τοῦ ἐξαρκειωτικοῦ ἐκείνου συστήματος¹.

Ἀγοράζοντες τὰς θέσεις αὐτῶν, ἠναγκάζοντο, ὅπως τὰς διατηρήσωσι, διὰ χρημάτων καὶ ἐξευτελισμῶν νὰ ἐξγοράσωσι τὴν εὐμένειαν τῶν ἐν ἰσχύϊ. Πρὸς ἐξέουσις πόρων ἀπέναντι τῶν τοιούτων δαπανῶν, ἐπίεζον τοὺς ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν αὐτῶν Ραγιαδες. Ἡ πρὸς τοὺς πασάδες δωροδοκία μετετρέπετο εἰς καταπίεσιν καὶ ἀγυρολογίαν τῶν ποιμνίων των. Μετὰ τῆς ἀπὸ τοῦ Τούρκου πηγαζούσης ἐξουσίας περιεβάλλοντο συγχρόνως μέρος τῆς Τουρκικῆς τυραννίης· ἡ ἐνώπιον τοῦ ξένου κυριάρχου χιμέρπεια μετεβάλλετο εἰς ἀγέρωγον αὐθιχεσίαν ἀπέναντι τῶν ὑποδεστέρων ὁμοθύλων. Ἐπηύξοντο δὲ τὸν στόμφον αὐτῶν αἱ Βυζαντινὴ παραδόσεις, ὁ ὄγκος τοῦ ἱεροῦ ἀξιώματος καὶ ἡ τίτλας αὐτῶν τοῦ Δεσπότη δι' οὗ περιεκοσμοῦντο. Καὶ ὅμως ὑπὸ τὴν λέπτραν ταύτην τῆς ἐν τῇ δουλείᾳ καὶ ὡς ἐκ τῆς δουλείας διαφθορᾶς, ἡ ἐκκλησίαι οὐδέποτε πρημέλησε τὰ μεγάλα πρὸς τὸ ἔθνος καθήκοντά της, οὐδ' ἦσαν ὀλίγοι οἱ κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς ἐκείνους χρόνους χρηστοὶ ἱεράρχαι, οἱ ἐξγοράσαντες διὰ τῶν ἀρετῶν των τὰς κακίας τῶν συναδέλφων των. Ἐν συνόλῳ δὲ τὸ ἔθνος ὀφείλει εἰς τὴν ἐκκλησίαν τὴν διαφύλαξιν τῆς πίστεως, τῆς γλώσσης, τῆς ἐνότητός του, οὐδ' ἐπελάθετό ποτε τῆς τοιαύτης ὀφειλῆς του. Αἱ κηλίδες τοῦ παρελθόντος ἀπεπλύνθησαν ἐν τῇ μνήμῃ τοῦ μάρτυρος πατριάρχου Γρηγορίου καὶ τοῦ πρωταγωνιστοῦ τῆς ἐλευθερίας Γερμανοῦ, καὶ τοσούτων ἄλλων ἱερχῶν σφαγισθέντων ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος.

Ἄλλως δὲ τὰ ὀλέθρια ἐπκκόλουθα τῆς μετὰ τῶν Τούρκων προστριβῆς δὲν ἐξησκοῦντο ἐπὶ τῶν τοῦ κλήρου καὶ μόνων· τὸ κακὸν ἐνυπῆρχεν ἐν τῇ ρίζῃ τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος. Εἴτε λαϊκός, εἴτε κληρικός, εἴτε Πατριάρχης, εἴτε αὐθέντης ἢ Μέγας Διερμηνεὺς, πᾶς ὁ παρὰ τοῦ Τούρκου παραλαμβάνων τὴν ἐξουσίαν καὶ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Τούρκου ἐξασκῶν αὐτήν,

¹ Ἴδε Ὑψηλάντου τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν. «Οἱ περὶ τὸν Πατριάρχην ἀρχιερεὺς οὐδὲν ἄλλο ἐσυλλογίζοντο ἢ τὰ πατριάζειν περὶ τὸ ἀλλαξοπατριαρχεῖν» σελ. 137. Ἄνὰ πᾶσαν σχεδὸν σελίδα τῆς χρονογραφίας του ἀνευρίσκει ἡ ἀναγνώστης ἀγοραπωλησίας ἰερῶν πατριαρχικῶν καὶ ἐπισκοπικῶν. Ἴδε εἰς σελ. 638, 654, 682 ἐν παράδειγμα δολοπλοκῶν, προκειμένης ἐκλογῆς ἐπισκόπου Ἀθηνῶν κατὰ τὰ ἔτη 1784, 1787, καὶ 1788.

εις τὰ αὐτὰ ἐξ ἀνάγκης μέσα προσέφευγεν, ἐξ ἔτου ἀπέναντι τοῦ Τούρκου ταπεινούμενος καὶ ἀλαζονευόμενος ἐνώπιον τῶν ἡμοδούλων. Οὐδ' ἀπέτε-
λουν πάντοτε ἐξαιρέσειν καὶ οἱ προεστώτες αὐτοὶ τῶν κοινοτήτων. Ἰκανὸν
τούτου τεκμήριον ἢ ἐπικολληθεῖσα εἰς τὴν λέξιν Κοτσάμπασης σημασίᾳ
ἀγερῶχου τυρχνίης.

Ἡ τοιαύτη τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτήρος ταπεινώσις ἦτο τὸ καιριώτερον
τῶν δεινῶν τῆς δουλείας. Εὐτυχῶς, καίτοι ὑποκύπτον εἰς τὴν διαφθοράν,
δὲν συναπώλετε τὸ ἔθνος τὴν συναίσθησιν τῆς ἀξιοπρεπείας του. Ἀπ' ἐναν-
τίως, αὐτὸ τοῦτο τὸ αἶσθημα ὑπέκκαιεν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τὸν πρὸς
ἀνεξαρτησίαν ὄργισμόν. Ἡ δουλεία, αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, συνεπήγετο μυρίας
συμφοράς, ἀλλὰ πρὸ πάντων δυστηνεσχέτου οἱ ὑπόδουλοι κατὰ τοῦ
στίγματος τοῦ ἠθικοῦ ἐξευτελισμοῦ, τὸ ὅποιον τοῖς προσέτριβε αὐτῇ. Ἐν
τοιούτῳ αἶσθημα τρανῶς μαρτυρεῖται εἰς πᾶν ὅ,τι οἱ Ἕλληνες κατὰ τὴν
ἐποχὴν ἐκείνην εἰς ξένης χώρας ἠδυνήθησαν νὰ δημοσιεύσωσι, ἔτι μᾶλλον
δὲ τεκμηριοῦνται ἐξ ὄλων τῶν ἐγγράφων δι' ὧν ἐπὶ τέλους, δράζοντες τὰ
ἔπλα, διεκλήρυττον εἰς τὴν Εὐρώπην, ὅτι προκρίνουσι τὴν τελείαν κατα-
στροφὴν ἢ τὴν ἐξακολούθησιν τῶν δεινῶν, ἅτινα ἐπὶ τοσοῦτους αἰῶνας
ὑπέστησαν.

Μεθ' ὅλων ὁμοῦ ἐνιχροῦ τῶν προεστώτων τὰς καταθλίψεις, αἱ κοινότητες
ὑπῆρξαν ἢ ἀληθῆς ἀγκυρα σωτηρίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Καὶ μὲν τὸ Πα-
τριαρχεῖον ἐχρησίμευεν, καθ' ἃ εἶδομεν, ὡς σύνδεσμος πολιτικός, ὡς ἐξω-
τερικὴν τρόπον τινὰ διαδηλώσις τῆς ἐθνικῆς ὑπάρξεως, οἱ δὲ Διεραγνεῖς
καὶ οἱ Αὐθένται τῶν ἡγεμονιῶν, καὶ ἡ ἀριστοκρατία ἐν γένει τοῦ Φανα-
ρίου, ἐκπροσωποῦντες τὸν ἀναγεννώμενον Ἑλληνισμόν ἀπέναντι τοῦ τοῦ
Τούρκου καὶ τῶν ξένων ἐθνῶν, ἐξήσκησαν μεγάλην ἐπ' ἀγαθῶ ἐπίδρασιν ἐπὶ
τῶν τυχῶν τοῦ ἔθνους. Ἀλλ' ὁ ἐσωτερικὸς αὐτοῦ βίος διεπλάσθη διὰ
τοῦ συστήματος τῶν κοινοτήτων. Ἡ ἐπικλήσις τοῦ ξένου καταπίεσις συ-
φίγγουσα τοὺς οἰκογενειακοὺς δεσμοὺς ἐπεζέτεινε συνάμα τὸ αἶσθημα
τῆς συγγενείας καθ' ἅπασαν τοῦ συνοικισμοῦ τὴν περιφέρειαν. Ἐν τῇ εὐ-
ρυτέρᾳ τυχῆ οἰκογενεῖα ἀλληλοβοηθούμενοι οἱ συνδημόται ἐπεζήτου
δυνάμεις πρὸς ἐγκυρότητα, εἰ μὴ πρὸς ἀμυναν. Ἐν ἐλλείψει ἐλευθερίας,
εὐρισκόν οἱ ὑπόδουλοι ἐν τῇ κοινότητι στάδιον ἀτυκῆς ἐνεργείας, περιω-
ρισμένον μὲν, ἀλλ' ὅπως δήποτε ὑπομιμνήσκον εἰς αὐτοὺς τῆς πολιτικῆς
αὐθυπαρξίης τὰ δικιωμάτα, συνεχίζον δὲ τὰς παραδόσεις τοῦ ἐθνικοῦ
βίου καὶ λεληθῶτως προπαρασκευάζον τὸν ὄργανισμόν τοῦ ἔθνους κατὰ
τὴν μέλλουσαν αὐτοῦ ἀναβίωσιν.

Δὲν ἐπεμβαίνομεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος ἐν αἰ ἐπὶ Τουρκο-
κρατίας κοινότητες ἦσαν τοῦ ἀρχαίου βίου ἔσχατον λείψανον, ἢ προή-
χθησαν ἐπὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐδάφους εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν. Ἀναμέ-
νομεν τὴν λύσιν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν εἰς τὰ τοιαῦτα ἀσχολουμένων ἐρευνητῶν

της πατρίδος Ἱστορίας. Ἄλλ' οἱ αὐτοτελεῖς οὔτοι δῆμοι, τοσοῦτον διαφέροντες πρὸς ἀλλήλους ὡς πρὸς τὰ καθέκαστα, ἀλλ' ἔχοντες ἅπαντες ἀπὸ κοινοῦ ὡς βάσιν τὴν ἰσότητα τῶν ἐκλογέων καὶ τὸ ὑπεύθυνον τῶν ἀρχόντων, ἀνγκλοῦσι τοσοῦτον τὰς ἀρχαίας Ἑλληνικάς πολιτείας, τοσοῦτον ἢ ἐνυπάρχουσα ἐνόησι ἐν τῇ ποικιλίᾳ τῶν τεκμηριοῦ τὸν Ἑλληνικὸν αὐτῶν χαρακτήρα, ὥστε εἰ μὴ ἀναδειχθῶσιν ὡς συνέχεια, ὡς κληρονομία τῆς ἀρχαιότητος, δύνανται νομίζομεν ἀπραγῶς καὶ θεωρηθῶσιν ὡς ἀνεβλάστησις φυτικῷ αὐτόχθονος ἐν τῇ γῆ τῆς γενέσεώς του.

Εὐτυχῶς οἱ Τούρκοι δὲν κατεπολέμησαν τὸ κοινοτικὸν σύστημα. Ἀπ' ἐναντίας τὸ παρεδέχθησαν, καθ' ὃ συνδυαζόμενον μετὰ τῶν κυβερνητικῶν αὐτῶν ἰδεῶν. Κιθῶς εἶχον ὑποχείριον καὶ ὑπεύθυνον δι' ὀλόκληρον τὸ γένος τὸν Πατριάρχην, οὕτω συνεκέντρουν τὴν εὐθύνην ἐκάστης ομάδος χριστιανικῆς εἰς τὰς κεφαλὰς τῶν προϋχόντων αὐτῆς. Ἐπετυγχάνετο δὲ διὰ τοῦ τοιοῦτου συστήματος καὶ εὐρυτέρᾳ τῆς διοικήσεως ἀπλοποίησις. Ἡ ἐπιβολὴ τῶν φόρων, τῶν ἀγγαρειῶν, ἢ εἰπραξίς αὐτῇ ἐνόησε τοῦ χαρακτῆρος, ἢ ναυτολογίᾳ, εὐχερέστερον ἐνηργουῖντο διὰ τῶν κοινοτήτων. Διὰ δὲ τοὺς φορολογουμένους ἀπέβηκεν οὐδὲν ἥττον ἐλαφροτέρα ἢ ἀνκματὰ αὐτῶν διανομὴ τῆν φορολογίας, ἀνεῦ τῆς ἀμέσου ἀναμίζεως τῶν Τούρκων. Ἡ ἐλάφρυνσις ἀληθῶς ἀνεδεικνύετο ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ προβληματικῆ ἕνεκα τῶν ἀπαύστων αὐθιχειῶν τῶν Ὀθωμανῶν, ὑπκλήλων ἢ καὶ ἰδιωτῶν, εἴτε ἐπ' ὀνόματι τοῦ Δοβλετίου, εἴτε ἐπ' ὀνόματι τῆς ἰδίᾳς ἐκάστου μηχανικῆς ἐπιβαλλόντων τὴν θέλησίν των. Ἄλλ' ἔνθα Τούρκοι δὲν ὑπῆρχον οἱ κάτοικοι ἀνέπνεον, οἱ δὲ δῆμοι, πράγματι αὐτοδιοικούμενοι, εὐήμερον. Ἐκεῖ κατ' ἐξοχὴν αἱ κοινότητες, συνδέουσι τὰ ἄτομα περὶ τὴν πόλιν, προνοοῦνται οὐχὶ μόνον περὶ τῆς πρὸς τὸν ξένον κυρίαρχον φορολογίας, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ἰδίων τοῦ δήμου συμφερόντων, — περὶ νοσοκομείων, περὶ σχολείων, περὶ ἀστυνομίας, περὶ ἀναπτύξεως τῶν ἐνότων πόρων, — προηγύμναζον τὸ ἔθνος διὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν, καὶ ἀπεδείκνυσον ὁποίων προόδων ἦτο ἐπιδεικτικὸν ἄμα ἀπαλλαγῆν τοῦ ἐριάλτου τῆς τουρκικῆς κατακτητήσεως. Ὅτε δὲ ἡ ἐπανάστασις ἐξεράγη, ἡ κοινότης ἐν γένει ἐχρητίμευσεν ὡς βάσις τῆς ἐνεργείας καὶ ὡς ἀφετηρία τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ ἀναγεννωμένου ἔθνους¹. Τότε καὶ προσετώτες καὶ δημογέροντες καὶ κοτζαμπάσιδες καὶ ἔφοροι ἢ ἐπίτροποι, τεθέντες ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἀπελευθερωμένων ἤδη συμπολιτῶν των, ἀπετέλεσαν ἀληθῆ ἐν τῷ ἀγῶνι ἀριστοκρατίαν. Καὶ οὗτοι καὶ οἱ Φαναριῶται καὶ οἱ ἰεράρχαι, ἀπεκδυθέντες τὴν δουλοπρέπειαν καὶ τὰς ἔξεις τῆς προτέρας ταπεινώσεως, συνετάχθησαν μετὰ

¹ Παρτιέμω καὶ πάλιν τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστην εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦ κ. Μοσχόβκη. Ὁ ἐμβριθὴς συγγραφεὺς ἀνελίσσων τοῦ κοινοτικοῦ συστήματος τὰς λεπτομερείας καὶ καταδεικνύων τὴν ἰσχύν αὐτοῦ, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὑπῆρξε λάθος τῶν ἀναδιοργανωσάντων τὴν Ἑλλάδα ἢ μὴ διατήρησις καὶ ἀνάπτυξις τοῦ συστήματος ἐκείνου, ἀλλ' ἢ ἀνεῦ αὐτοῦ εἰσαγωγή τοῦ συγκεντρωτικοῦ διοικητικοῦ ὀργανισμοῦ.

τοῦ ἔθνους καὶ μετὰ πατριωτικοῦ ζήλου καθωδήγησαν τὸ κίνημά του πρὸς τὸ τέλος τῆς νίκης. Δὲν δικαιούμεθα νὰ ἐξετάσωμεν κατὰ πόσον πρὸς τοῦτο συνετέλεσεν ἡ τυφλὴ σκληρότης τῆς Ὀθωμανικῆς Κυβερνήσεως, μὴ δικαιοσύνης ἀθώους καὶ ἐνόχους ἐν τῇ ἀπανθρώπῳ καταδρομῇ, ἣτις ἐπηκολούθησε τὴν πρώτην τῆς ἐπαναστάσεως ἐκρηξίν. Τότε εἴπερ ποτε ἀνεδείχθη τὸ βέθος τοῦ χάσματος τοῦ διχωρίζοντος τοὺς κατακτητὰς τῶν κατακτηθέντων. Τεσσάρων αἰώνων συμβίωσις ἀντι νὰ καταπραΰνη, ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐξηγρίωσε τὸ ἀμοιβαῖον τῶν δύο φυλῶν μίτος. Ὁ Τοῦρκος ἐξυτελίζων καὶ ἐξαχρειῶν διὰ τῆς ἐπικρατοῦσας τὸν Ἕλληνα, δὲν κατώρθωσεν οὐδ' ἀπεπειράθη νὰ προσελύσῃ τὴν εὐμένειαν τῶν προκρίτων καὶ τοῦ ἔθνους, προτοικειούμενος αὐτοὺς διὰ τοῦ συμφέροντος τοῦλάχιστον. Ἡ Πύλη ἐθεώρησε πάντα Ἕλληνα ὡς ἐχθρὸν καὶ συνωμότην, καὶ ὡς τοιοῦτους τοὺς μετεχειρίσθη πάντας. Καὶ οἱ μὴ ἀσπαζόμενοι τὸ κίνημα ἐθεώρουν ἑαυτοὺς ἀσφαλεστέρους ἐκὼν συμπαρεσύροντο εἰς τὸν ἀνεμοστρόβιλόν του, ἢ ἐκὼν διέμενον πιστοὶ εἰς τὴν Πύλην. Ἀλλὰ βεβχίως εἰς τοῦτο δὲν ὀφείλεται ἡ ἐπικράσασις. Ὀφείλεται εἰς τὴν βεβχιαίαν καὶ γενικὴν τοῦ ὅλου ἔθνους ἀφύπνισιν καὶ ἐξήγερσιν.

Πόσον εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ἡ διάδοσις τῶν φώτων ἀνεφέρομεν ἤδη ἐν παρόδῳ. Ἡ παράδοσις τῆς δημοσίου ἐκπαιδεύσεως οὐδέποτε ὀλοτελῶς διεκόπη. Κατὰ τοὺς πρώτους ἡμῶς τῆς δουλείας αἰῶνας, ἐκτὸς τῶν ὀλίγων κληρικῶν, οἵτινες ἐξεπαιδεύοντο ἐκκλησιαστικῶς, καὶ τῶν ἔτι ὀλιγαριθμοτέρων λαϊκῶν τῶν ὀπωσδήποτε καλλιτεργούντων τὰ γράμματα καὶ τὰς ἐπιστήμας, τὸ ἔθνος διέμενον εἰς παχυλὴν ἀμάθειαν. Οἱ εὐαριθμοὶ μαθηταί, οἱ παρὰ τὴν ἐκκλησίαν εἰς τὰς πόλεις ἢ τὰς κωμοπόλεις περιστοιχίζοντες τὸν ἱερωμένον, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, διδάτκαλον καὶ μανθάνοντες πρὸς αὐτοῦ μηχανικῶς νὰ συλλαβίζωσι τὴν Ὀκτώηχον ἢ τὸ Ψαλτήριον, ἐμαρτύρουν μόνον ὅτι δὲν ἀπεμαράνθη ἡ ἐμφυτος τοῦ Ἕλληνος πρὸς τὴν μάθησιν ροπή καὶ ἐχρησίμευσεν ὡς προζύμη, οὕτως εἶπειν, τῆς μελλούσης διανοητικῆς τοῦ ἔθνους ἀναπτύξεως. Αὕτη ἐνεκαινίσθη ἀπὸ τῆς 17ης ἐκατονταετηρίδος, ὅτε οἱ ἰσχύοντες παρὰ τῇ Πύλῃ Ἕλληνες, ὑποβοηθουῦντες τὸν ἄκαρπον τέλος ζήλον τοῦ πατριαρχείου, ἤρξαντο ἰδρύοντες σχολὰς καὶ προστατεύοντες τοὺς ἐν αὐταῖς διδάσκοντας καὶ διδασκομένους. Ἀλλ' ἡ ἀληθὴς ἀνάπτυξις τῆς δημοσίου ἐκπαιδεύσεως ἐγένετο κατὰ τὴν 18ην ἐκατονταετηρίδα καὶ μάλιστα περὶ τὰ τέλη αὐτῆς. Τότε τοὺς πρώην ταπεινοὺς διδασκάλους διεδέχθησαν ἄνδρες ἐπιστήμονες, ἐμπνεόμενοι ὑπὸ τῆς λατρείας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ ὑπὸ ἐνθέρμου πίστεως εἰς τὸ μέλλον τῆς πατρίδος, μεταδίδοντες δ' ἀμφοτέρας εἰς τὴν περὶ αὐτοὺς νεολαίαν. Εἰς πολλὰς τῶν Ἑλληνίδων πόλεων ἰδρύθησαν τότε σχολαί, εἰς τὰς ὁποίας συνέρρεον ἐκ τῶν πλησιοχώρων ἐπαρχιδῶν καὶ μακρόθεν οἱ νέοι, ἐκμανθάνοντες πρὸς τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς ἢ τοὺς πατέρας τῆς ἐκ-

κλησίας, και τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης τὰ πορίσματα, ἅτινα ἐφιλοτιμοῦντο οἱ λόγιοι τῆς Ἑλλάδος διὰ συγγραφῶν και μεταφράσεων νὰ διοχετεύωσιν εἰς τὴν ἀρχαίαν τῆς σοφίας ἐστίν¹.

Ἄλλ' ὁ κύριος μοχλὸς ὁ ἀνεγείρας τὸ ἔθνος ἐκ τοῦ διανοητικοῦ ληθάργου του ὑπῆρξε τὸ ἐμπόριον, τὸ ὁποῖον ἐμορφώθη και ἀνεπτύχθη ἀπὸ τοῦ 18ου αἰῶνος. Ἀπρότερον οἱ Ἕλληνες, ὑπὸ τὴν κατὰθλιψιν τοῦ Τουρκικοῦ δεσποτισμοῦ, ἐπορίζοντο τὰ ὀλίγα ἐξ Εὐρώπης ἐμπορεύματα, ὅσα ἕμέχρις αὐτῶν ἀπεστέλλοντο, διὰ χειρῶν τῶν ξένων πρακτόρων τῶν εἰς ρδιαφόρους τῆς Ἀνατολῆς λιμένων ἐγκατεστημένων. Ἄλλ' ἀφ' ὅτου ἀφύρπνισεν αὐτοὺς ἡ συχναὶς ματαιωθεῖσα ἐλπίς μέλλοντος βελτίονος, ἤρχισαν νὰ ἐκμανθάνωσι ξένας γλώσσας, νὰ προσλαμβάνωσιν ἐν μέρει τὰ ἦθη και ἔθιμα τῶν λαῶν τῆς Δύσεως και μεταβαίνοντες εἰς ξένας χώρας νὰ πῆξοικειῶνται μετὰ τῶν ξένων λαῶν². Ἐκτοτε τὸ ἐμπόριον τῆς Ἀνατολῆς μεταβιβάζεται κατὰ μέγα μέρος εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων, ὁ πλοῦτος εἰσχωρεῖ βαθμηδὸν εἰς τὰς τεταπεινωμένας ὑπὸ τῆς δουλείας ἑλληνικῆς οἰκογενείας, μετὰ δὲ τῆς ὑλικῆς εὐημερίας, και ὡς πρῶτον αὐτῆς ἐπακόλουθον, ἐπέρχεται ἡ διανοητικὴ και ἠθικὴ ἐξέγερσις. Τοῦτο δὲ οὐχὶ μόνον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Θεσσαλονίκην, τὴν Σμύρνην³, οὐχὶ μόνον εἰς τὰς ναυτικὰς νήσους, τῶν ὁποίων τὰ πλοῖα μετέφερον ἐπὶ τῶν γυμνῶν τοῦ Αἰγαίου βράχων τοὺς καρπούς τῶν μόχθων των, δι' ὧν διετράφη μετέπειτα ἡ ἐπανάστασις, — ἀλλὰ και εἰς ἀπόκεντρα τῆς Στερεῆς σημεῖα, ἐνθα ἡ ἔλλειψις Τούρκων ἐδίδεν εἰς τοὺς ἐργατικούς κατοίκους ἀνεσίν τινα και ἐλευθερίαν. Ἡ ἐμπορικὴ και βιομηχανικὴ ἀνάπτυξις τῶν ἀπομεμακρυσμένων ἐκείνων κωμοπόλεων ἦτο τρανὴ ἔνδειξις τῆς ἐμφύτου τῶν Ἑλλήνων ἰκανότητος και δραστηριότητος.

Ἐν μέσῳ τῆς περικυκλώτης αὐτῆς βρβαρότητος αἱ κωμοπόλεις ἐκεῖναι ἦσαν ὡς ὀάσεις, ἐνθα οἱ σπάνιοι ξένοι περιηγηταὶ ἐξεπλήσσοντο ἀνευρίσκοντες τὸν πολιτισμὸν τῆς Εὐρώπης. Ὁ Γερμανὸς Bartholdy, κριτῆς οὐδαμῶς εὐμενῶς ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων διατεθειμένος, ἠπόρησεν εὐρῶν εἰς Ἀμπελακία πολλοὺς Ἕλληνας λαλοῦντας τὴν γερμανικὴν, ἔτι δὲ μᾶλλον ὅτε ἐπληροφόρηθη, ὅτι οἱ κάτοικοι ἀνήγειραν θεάτρον μικρὸν, ἐν ᾧ, ὡς εἰς τὸν λοιπὸν πεπολιτισμένον κόσμον, ἀνεβιβάζοντο ἐπὶ τῆς σκηνῆς δράματα τοῦ Κοτσεβοῦ⁴. Εἰς Καλαρρῦτας, εἰς Συρράκον, ἐν Ἡπείρῳ, ἡ αὐτὴ ἐπε-

¹ Ἴδε περὶ τῆς πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως ἐκπαιδεύσεως τὸ τοῦ κ. Παρναῖκα σχεδίασμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλλ. ἔθνει καταστάσεως, τῶν γραμμάτων, (ἐν Κ]λι: 1867), και τὸ γαλλιστὶ ἐκδοθὲν σύγγραμμα τοῦ κ. Χασσιῶτου L'Instruction publique chez les Grecs, Paris 1884, ἐν ᾧ μετὰ πλείστων λεπτομερειῶν πραγματεύεται τὸ σπουδαῖον τοῦτο κεφάλαιον τῆς πατρίου ἱστορίας.

² Juchereau de St Denis. I p. 155.

³ Ἴδε Félix Beaujour, tableau du commerce de la Grèce (1789—97) Paris, an. VIII.—Ἴδε και de l'industrie française par M. le Cie Chaptal. Paris 1789, ἐν τῷ Α'. τοῦ ὁποίου τῷ μὲν πραγματεύεται ἐν ἰδίῳ κεφαλαίῳ περὶ τοῦ μετὰ τῆς Ἀνατολῆς ἐμπορίου τῆς Γαλλίας.

⁴ Voyage en Grèce 1803—1804, tome I p. 103 et suiv. Ἴδε περὶ Ἀμπελακίων Félix

κράτει εὐημερία¹. Ἡ σχετικὴ ἀσφάλεια τῶν μικρῶν τούτων πόλεων εἰς πτὰς ὄρεινὰς τοποθεσίας των, λέγει ὁ Leake, ἀνέπτυξε τὴν βιομηχανίαν καὶ τὸ ἐμπόριόν των. Οἱ πλουσιώτεροι τῶν κατοίκων εἶναι ἔμποροι διακλιώσαντες ἐπὶ ἔτη πολλὰ εἰς τὰ ξένα καὶ ἐπανακάμψαντες μετὰ τῶν πικρῶν τῶν κῆπων των εἰς τὴν πατρίδα, τὴν ὁποίαν πλουτίζουν καὶ ἀποπολιτίζουν συνάμα. Εἰς Σιάτιστα τῆς Μκεδονίας ἐκάστη σχεδὸν οἰκογένεια εἶχε μέλη αὐτῆς διαμένοντα εἰς Ἰταλίαν, Οὐγγαρίαν ἢ Αὐστρίαν, ἢ ἀλλαγοῦ τῆς Γερμανίας. Ἐκ δὲ τῶν ἐν τῇ πόλει πρεσβυτῶν ὀλίγοι ἦσαν οἱ μὴ διατρίψαντες ἐπὶ δέκα ἢ δώδεκα ἔτη εἰς τὰ ξένα². Εἰς τὰ ὄρεινὰ χωρία τῆς Θεσσαλομαγνησίας ἢ αὐτῆ ἐμπορικῆ κινήσεως ἐπέφερε τὰ αὐτὰ ἀγαθὰ ἀποτελέσματα³.

Εἰς τοὺς ἔμπορους ἐκείνους, εἴτε εἰς τὰ ξένα διαμένοντας, εἴτε εἰς τὴν πατρίδα ἐπιστρέφοντας, ἢ Ἑλλὰς ὀφείλει τὴν καταπληκτικὴν ἀνάπτυξιν τῆς δημοσίου ἐκπαιδεύσεως, ἣτις προηγήθη τῆς πολιτικῆς τοῦ ἔθνους ἀνωστάσεως. Εἰς τὴν τάξιν ἐκείνην ἀνήκον οἱ Κκπλάωι, οἱ Μαυροῦζαι, οἱ Ζωσιμάδες καὶ τοσοῦτοι ἄλλοι εὐεργεταὶ τοῦ ἔθνους. Αὐτοὶ ἴδρουν καὶ ἐπιδίδον σχολὰς, αὐτοὶ ἐμψυχῶντες τοὺς λογίους, λόγοι ἐνίοτε καὶ αὐτοὶ οὗτοι, κατέβαλον γενναίως τὰς πρὸς ἔκδοσιν κοινωφελῶν βιβλίων δαπάνας, αὐτοὶ ἐγένοντο ἀπόστολοι τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐλευθερίας, μεταδίδοντες εἰς τοὺς ἀδελφοὺς αὐτῶν τὴν γνῶσιν καὶ τὸν πόθον ὧσων ἀγαθῶν ἐγένοντο αὐτόπται μάρτυρες ἐν ξένης χώραις. Ἐμποροὶ ἦσαν οἱ θεμελιώσαντες τὴν Φιλικὴν Ἐταιρίαν, ἔμποροι οἱ πλεῖστοι τῶν ἀποστάλων οἵτινες μυστικῶς διέδιδον τὸ κήρυγμα τῆς τεκταινομένης ἐθνεγεσίας εἰς τὰς ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος καὶ εἰς τὰς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ διεσπαρμένους ἑλληνικὰς κοινότητας. Εἰς τοὺς καταλόγους τῶν μελῶν τῆς ἐπιτελείας προεξάρχουσιν οἱ ἔμποροι⁴, τὰ δὲ χρήματα ἄτινα διὰ τοῦ ἐμπορίου

Beaujour, tableau du commerce de la Grèce, vol. I, p. 272 et suiv. ἔνθα περιγράφεται ὁ ἀξιοθαύμαστος συνεταιρισμὸς δι' οὗ ἐπιτυχέστατα διοργανώθη ἡ ὅλη βιομηχανία τῆς Θεσσαλικῆς ἐκείνης κοινότητος. Ἰπῆρχον, λέγει, ἐκεῖ κατὰ τὰ τέλη τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος 24 ἐργοστάσια ἔνθα ἐβάφοντο κατ' ἔτος 2500 δέματα βάρβακος. Ὡς γνωστὸν ἡ ἐρυθρὰ τοῦ βάρβακος βαφή ἀπετέλει τὴν πλουσίαν ἐκείνην βιομηχανίαν. Δὲν εἶναι ὁμως ἐπίσης γνωστὸν ὅτι ἡ μέθοδος αὐτῆ τῆς ἐρυθρᾶς βαφῆς εἰσήχθη ἐν Γαλλίᾳ δι' Ἑλλήνων. Εἰς Montpellier καὶ Rouen Ἕλληνες βαφεῖς ἐδίδαξαν εἰς τοὺς Γάλλους τὴν τέχνην των. Ἰδε L'art de la teinture du coton en rouge par M. F. A. Chaptal. Paris 1807.

1 Ἰδε Rouqueville, Voy. en Grèce, II σελ. 173 καὶ Leake Northern Greece I. σελ. 274.

2 Leake αὐτόθι, σελ. 372 καὶ Rouqueville II p. 431.

3 Ἐκεῖ, ἐκτός τοῦ ὄχρου τῆς θείσεως, ἀπῆλθον οἱ κάτοικοι τὴν ἄξιαν τοῦ ὀπλοφορεῖν πρὸς ἄμυναν κατὰ τῶν βαιοπραγιῶν τῶν κλεφτῶν, χάρις εἰς τὰ ἐξαιρετικὰ προνόμια ἄτινα τοῖς ἐχορήγη ἡ ἐξάρτησις τῶν χωρίων των ἀπὸ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει τζαμίων, τῶν ὁποίων ἦσαν βασιλοφία. Ἰδε Leake North. Gr. IV. 372.

4 Ἰδε παράρτημα τοῦ Α' τόμου τοῦ ἱστορικοῦ δοκιμίου περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ὑπὸ Γ. Φιλίμωνος. Ὁ ἐν τέλει αὐτοῦ ὀνομαστικὸς κατάλογος 692 ἐταίρων τῆς Φιλικῆς Ἐπιτελείας περιέχει 251 ἔμπωρον καὶ 39 ἔμποροπλοιοῦρχων ὀνόματα.

και της ναυτιλικῆς εἶχον συρρεύσει εἰς τὰ ἑλληνικὰ βαλάντια, προσεφέροντο και προσεφέρθησαν ὡς θυσία πρόθυμος και οικειοθελῆς εἰς τὴν πάσχουσαν και ἀγωνιζομένην πατρίδα.

Βεβαίως εἰς τὸ ἐμπόριον μόνον δὲν ὀφείλεται ἡ ἐξέγερσις τῆς Ἑλλάδος. Καὶ μὲν δι' αὐτοῦ ἀπεκτῆθη ἡ ὕλικὴ εὐημερία, δι' αὐτοῦ ἐπῆλθον αἱ μετὰ τῶν ξένων ἔθνῶν σχέσεις, ἐπεσπεύθη ἡ δικονομικὴ και ἠθικὴ τοῦ ἔθνους, διέπλασται, ἐξηγέρθη ὁ πρὸς τὴν ἀπόκτησιν τοῦ πολιτισμοῦ και τῆς ἀνεξαρτησίας ὄρασμα: χάρις εἰς αὐτὸ ἐπολλαπλασιάσθησαν τὰ πλοῖα τῆς Ἑλλάδος και προπαρασκευάσθησαν οἱ ἀθάνατοι ἐν τῷ πελάγει ὑπέρμαχοί της· ἐν ἐνὶ λόγῳ τὸ ἐμπόριον ἐχρησίμευσεν ὡς αὔρα ζωογόνος πρὸς δικτροφὴν τοῦ λάθρα ὑποκαίοντος πυρὸς και πρὸς ἐκρηξίν τῆς φλογός, ἥτις ἀπὸ τῆς τέρρας ἐπὶ τέλους ἀνέλαμψε. Ἄλλὰ τὸ πῦρ ἐνυπῆρχε και ἡ ὕλη ἦτο συσσωρευμένη ἐπὶ τὴν πυράν. Ἡ ἐκκλησία, αἱ καινότητες, εἶχον διασώσει τὴν ἐνότητα και τὴν ὄντοτητα τοῦ ἔθνους, οἱ Φαναριῶται εἶχον ἀποδείξει τὴν ἀπάναντι τοῦ Τούρκου διανοητικὴν και πολιτικὴν ὑπεροχὴν του, οἱ δὲ Κλέφται και οἱ Ἀρματωλοί, ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν δικτηροῦντες ἀσβεστον τὸ πολεμικὸν τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς πνεῦμα, παρεῖχον τὴν ἐλπίδα, — ἐλπίδα τὴν ὀροῖν διὰ τοποῦτων θυσιῶν και κατορθωμάτων ἐπεσφράγιον, — ὅτι ἡ πατρίς ἐν τῇ ὥρᾳ τῆς πάλης θὰ εὖρη ἐτοιμοὺς τοὺς κατὰ τῶν Τουρκικῶν σιφῶν ἐνόπλους προμάχους της. Τὰ πάντα, ὁμοῦ συμβαδίζοντα, ὑπεδείκνυον ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς ἦτο ὡριμος πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἐλευθερίας· τὸ ἔθνος ὀλόκληρον, ὡς ἵππος δάκνων τὸν χαλινόν, ἐκαραδοκεί τὴν εὐκαιρίαν πρὸς ἀπόσεισιν τοῦ ζυγοῦ. Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία ἐπέτυχε τοῦ σκοποῦ αὐτῆς διότι εἶχεν ἐπιστῆ ἡ ὥρα τῆς ἐπιτυχίας. Οἱ ἀπόστολοί της εὗρον ἀπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος τὸ ἔδαφος ἠτοιμασμένον ὀπω: δεχθῆ τὸ σπέρμα τῆς ἀναστάσεως.

Τινὲς τῶν συγχρόνων, και τῶν μεταγενεστέρων ἔτι, ἀπεδοκίμασαν ὡς πρόωρον τὴν Ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν. Οὐδ' ἦτο πάντῃ ἀδικαιολόγητος ἡ ἀποδοκιμασία των. Ἀφ' ἐνός, τὸ ἀπαράσκευον τῶν Ἑλλήνων ὡς πρὸς τὸν στρατιωτικὸν και διοικητικὸν ὀργανισμόν, ὡς πρὸς μέσα, ὡς πρὸς σχέσεις και ἐπικουρίας ἐξωθεν· ἀφ' ἐτέρου τὸ μάχιμον τῶν Τούρκων και ὁ ἄγχος τῆς δυνάμεώς των προσιώνιζον δυσχερῆ τὸν ἀγῶνα· και ἀμφίβολον λίαν τὴν ἐκβασίν του. Ἀληθῶς δὲ κατὰ τὴν ἀνισον πάλην τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος ὑπεβλήθη εἰς θυσίας ἀκαταλογίστους. Ἐπὶ δεκαετίαν ὄλην ὑποστάν πόλεμον ἀνηλεῆ, ἀπεδεκατίσθη διὰ σφραγῶν, διὰ μαχῶν, δι' ἐπιδημιῶν· ὅτι, διέμενον εἰσέτι ὄρθιον ὑπὸ τὴν Τουρκικὴν βαρβαρότητα ἀνετράπη· αἱ πόλεις καταστράφησαν, οἱ ἀγροὶ ἠρημώθησαν, αἱ περιουσίαι διεσπάρησαν, πᾶσα οἰκογένεια ὑπέστη παντὸς εἶδους βάσανα και μαρτύρια. Ἐν τέλει δὲ, μετὰ τοσοῦτον ὄλεθρον, μετὰ τοσοῦτους ἀγῶνας και τσαυτάς καταστροφάς, ἐλάχιστον τῶν Ἑλλήνων μέρος ἀνέκτησε τὴν ἀνεξαρτησίαν· τρι-

κοντα μυριάδες ἐθυσιάσθησαν ὅπως ἐλευθερωθῶσιν ἐξήκοντα μυριάδες†. Ἐδέησε δὲ νὰ παρέλθῃ ἡμίτεχν ἕκτοτε ἑκατονταετηρίς ὅπως μικρὸν ἔτι μέρος γῆς Ἑλληνικῆς προστεθῆ διὰ τῆς ψήφου τῆς Εὐρώπης εἰς τὴν ἐλευθερὴν Ἑλλάδα, καὶ Κύριος οἶδε ἐπὶ πόσα εἰσέτι ἔτη θὰ περιμεινώσιν οἱ ἐνκολεϊσόμενοι δοῦλοι Ἕλληνες τὴν χειραφέτησίν των, ἢ κατὰ πόσον ἐν τῷ μεταξὺ οἱ ἐν τῇ Ἑλληνικῇ γερονήσῳ παρείσακτοι ξένοι λαοί, πρόχωροντες πρὸς τὰ ἑλληνικὰ παράλια, θὰ περιορίτωσι τὰς μελλούσας τοῦ Ἑλληνισμοῦ διεκδικήσεις.

Οἱ καταδικάζοντες τὸ πρῶτον τῆς ἐπαναστάσεως διατείνονται, ὅτι ἔάν οἱ Ἕλληνες ἐξηκολοῦθουν ἐν εἰρήνῃ συμβιῶντες μετὰ τῶν Τούρκων, ἤθελον ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐπεκτείνει τὴν εἰς τὰ τῆς διοικήσεως ἐπίδρασίν των, ἐπιβλλόμενοι δὲ διὰ τῆς εὐφυΐας, τῶν γνώσεων καὶ τῆς ἐπιδεξιότητός των, ἠδύνατο ἐπὶ τέλους νὰ ὑποσκελίσωσι τοὺς κυρίους των καὶ κηδέξωσι τὴν θέσιν των ἀνευ βιαίου κλονισμοῦ, διατηροῦντες συγχρόνως καὶ καθιεροῦντες τὴν ἐπὶ τῶν ὁμοδόξων λαῶν ἠθικὴν καὶ πολιτικὴν ὑπεροχὴν των ὥστε ἀπωθῶντες ἀφ' ἐνὸς τοὺς Τούρκους καὶ ἀπορροφῶντες ἀφ' ἑτέρου τοὺς ἀλλοφύλους χριστιανούς, οἱ Ἕλληνες ἠδύνατο διὰ τῆς φαρὰς αὐτῆς τῶν πραγμάτων, νὰ ἀναστήτωσι ἐπὶ τῶν ὀχθῶν τοῦ Βοσπόρου τὴν Χριστιανικὴν αὐτοκρατορίαν.

Οἱ τοικῶτα ὄνειροπολοῦντες λησμονοῦσιν, ὅτι ἔάν οἱ Ἕλληνες ἐξεγειρόμενοι δὲν ἀνεκέρυττον τὰ ἀπαράγραπτα δικαίωματά των, — ἀνοίγοντες διὰ τοῦ ἰδίου περὶδεξιόματος εἰς τοὺς ἄλλους ὁμοδόξους λαοὺς τὸ στάδιον τῶν ἐθνικῶν ἐκάστου αὐτῶν διεκδικήσεων. — ἐκινδύνευον καὶ οὗτοι μετὰ τῶν λοιπῶν ὑπὸ τὸν ζυγὸν ἐθνῶν, καὶ μετὰ τῶν Τούρκων αὐτῶν, νὰ καθυποβληθῶσιν εἰς κατὰκτησιν ἄλλην, τὴν ὁποίαν ἤθελε βεβαίως προκαλέσει ἢ προοῦτικ παρὰλυτικ τοῦ Τουρκικοῦ κράτους· τότε δὲ γενόμενοι ὑποτελεῖς δυνάμεως ἐτέρας, τὸσφ μᾶλλον ἰσχυρὰς καθ' ἃ μᾶλλον πεφωτισμένης, ἤθελον συναπολίσσει μετὰ τῆς ἐπιζομένης ἀνεξαρτησίας καὶ τὴν ἐθνικὴν ἴσως αὐτῶν αὐθυπαρξίαν.

Ἀλλὰ καὶ τούτου μὴ γενόμενου, εἰς ὁποῖον βῆθος ταπεινώσεως ἤθελον ἄρᾳ γε οἱ Ἕλληνες βυθισθῆ ἔάν, ἐπαναπυόμενοι εἰς τὴν διανοητικὴν αὐτῶν ὑπεροχὴν, ἤθελον εἰσέτι ἐπιδιώκει τὴν ἀναβίωσιν τῆς βασιλείας τῶν Ρωμαίων διὰ μόνων τῶν μέσων τῆς χαμερπείας, — ἔάν τὰ αἵματα τῶν πατέρων ἡμῶν δὲν ἐξηγόραζον τῶν δουλικῶν ἡμερῶν τὸ ὄνειδος; Πεντήκοντα ἔτων βίος ἐλεύθερος δὲν ἐξήρκεσεν εἰσέτι ὅπως ἀποπλύνῃ δλοσχερῶς τὸν ρύπον τοῦ ἐξευτελισμοῦ τεσσάρων αἰῶνων! Ἔθνη κλίνοντα τὸν αὐχένα εἰς τὴν δουλείαν, καὶ μόνην διέξοδον ζητοῦντα ἐν τῇ διαφθορᾷ τῶν κυρίων των, δὲν εἶναι ἄξια τῆς ἐλευθερίας! Ἡ ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδος δὲν ἔπρεπε νὰ γείνη, δὲν ἠδύνατο νὰ γείνη διὰ πασάδων

† Ibi Herzberg, Gesch. Griechelands, τόμ. IV σελ. 590.

χριστιανῶν, οὐδὲ ἦτο τοῦ Ἑλληνισμοῦ προορισμὸς ἡ ἀνάστασις νέου Βυζαντινοῦ κράτους. Ἡ ἐλευθερία ἔπρεπε νὰ ἀνακτηθῇ ὡς ἀνεκτήθη, διὰ τῆς σπάθης καὶ διὰ θυσιῶν ἀκαταλογίστων. Ἀλλ' αὐταὶ ἐγένοντο, λέγουσιν, ὑπερβολικαί· τόσῳ μεγαλειτέρα ἡ εὐγνωμοσύνη τῶν μεταγενεστέρων πρὸς τοὺς προσενεγκόντας ἑαυτοὺς ὡς ὀλοκαύτωμα ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας, πρὸς τοὺς ἀγωνιστὰς καὶ τοὺς μάρτυρας, εἰ, τοὺς ὁποίους ὀφείλει ἡ νέα Ἑλλάς τὴν τιμὴν ὅτι εἰσήλθεν ἐκ νέου εἰς τὴν χορείαν τῶν ἐθνῶν, περιβεβλημένη τὸν στέφανον τῆς νίκης καὶ τὴν αἴγλην νέας δόξης.

Α. Βικέλας

